

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Abdullazadə Ülvü Natiq oğlu

MHS-nin göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas meyllərinin statistik tədqiqı

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 - Statistika

Elmi rəhbər:

Prof.S.M.Yaqubov

K

a

f

e

2018

d

r

a

m

ü

ı

MÜNDƏRİCAT

<i>GİRİŞ</i>		
<i>FƏSİL I</i>	<i>Makroiqtisadi təhlildə Milli Hesablar Sisteminin rolu və onun nəzəri məsələləri</i>	
<i>1.1.</i>	Milli hesablar sisteminin yaranmasının nəzəri əsasları və qurulması metodları.....	
<i>1.2.</i>	İqtisadi inkişafı xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər və onların hesablanması xüsusiyyətləri.....	
<i>1.3.</i>	Sosial-iqtisadi inkişafın təhlilində milli hesablar sisteminin analitik imkanları və statistik təhlilin əsas istiqamətləri.	
<i>FƏSİL II</i>	<i>Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyllərinin statistik tədqiqi.....</i>	
<i>2.1.</i>	MHS göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili.....	
<i>2.2.</i>	Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının statistik təhlili.....	
<i>2.3.</i>	Ölkədə maliyyə axınlarının dinamikasının statistik təhlili.....	
<i>2.4.</i>	İqtisadi inkişafın səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi.....	
<i>Nəticə</i>		
<i>İstifadə</i>	<i>edilmiş ədəbiyyat.....</i>	

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Dayanıqlı və innovasiyalı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi səmərəli təşkilati idarəetməni deyil, həm də qəbul edilən idarəetmə qərarlarının fəallaşdırılması və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə cari sosial-iqtisad vəziyyətin daimi monitorinqi və statistik təhlilini tələb edir. Belə statistik təhlilin və monitorinqin həyata keçirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə, iqtisadi inkişafın nəticələrinin, həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasına və əsaslandırılmasına, arzuolunmaz meyllərin vaxtında qarşısının alınmasına imkan verir. Müasir dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının xarakterik xüsusiyyəti keyfiyyət amilləri əsasında dayanıqlı iqtisadi artımın təmin etməkdir ki, bu da daha mükəmməl ideyaların və yanaşmaların tətbiqini, vasitələrdən istifadə edilməsini zəruri edir. Milli iqtisadiyyat əmək, innovasiya, təbii-resurslar, ekoloji və digər potensiala malik təşkilati və təsərrüfat komplekslərindən ibarət mürəkkəb sistemdir. İqtisadiyyatın sosial və bazar yönümlülüüyü, həmçinin mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi qəbul edilən idarəetmə qərarlarına ciddi tələblər qoyur. Başqa sözlə desək, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qəbul edilən qərarlar makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin təfərrüatlı təhlilinə əsaslanmalıdır ki, bu da onlara kompleks yanaşmanı, onların eibarlılı və obyektiv olmasını zəruri edir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının cari vəziyyətini və potensialını ümumiləşdirilmiş şəkildə xarakterizə etmək məqsədilə statistik təhlil və proqnozlaşdırma təcrübəsində milli hesablar sistemindən, onun vasitəsilə əldə edilən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan makroiqtisadi göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Ölkənin statistika təcrübəsində bu sistemin tətbiqi zamanının az olmasına baxmayaraq bu sahədə ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Müasir informasiya sistemi kimi çıxış edən milli hesabatlılığın dövlət idarəetmə orqanlarının makroiqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasında, bazar iqtisadiyyatının inkişafının təsviri və təhlilində, müxtəlif makroiqtisadi nisbətlərin müəyyənləşdirilməsində, iqtisadi inkişafın prioritet amil-

lərinin müəyyənləşdirilməsində, iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində və s. mühüm əhəmiyyəti vardır. Bütün bu qeyd edilənlər baxımından müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının strukturunu, onun institutlarının və mexanizmlərinin fəaliyyətini əks etdirən milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının statistik təhlili aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müasir dövrdə ölkənin makroiqtisadi problemlərinin aşkar edilməsində, milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində və əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində mühüm informasiya sistemi kimi milli hesablar sisteminin və onun makroiqtisadi göstəricilərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması metodikası, milli hesablar sisteminin analitik imkanlarının artırılması, iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və s. məsələlərinə çoxlu sayda tədqiqat işləri həsr olunmuşdur.

Makroiqtisadi problemlərin həll edilməsində və iqtisadi inkişafın əsas meyllərinin qiymətləndirilməsində milli hesablar sisteminin və onun əsas göstəricilərinin rolu ölkə alimlərinin - A.Ş.Şəkərliyev, S.M.Yaqubov, R.Ş.Məmmədov və s. xarici ölkə alimlərinin - C.M.Keyns, K.P.Makonnelli, K.P.Menkyu, Y.N.İvanov, E. N. Klimenko, O.N.Kryukov, M.S.Brill və s. əsərlərində yer almışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İşin məqsədi milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında ölkənin iqtisadi inkişafının əsas meyllərini statistik təhlil etmək və onun prioritet istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- mühüm informasiya sistemi kimi milli hesablar sisteminin sosial-iqtisadi inkişafın təhlilində rolunu və onun nəzəri əsaslarını araşdırmaq,

- milli hesablar sisteminin qurulması metodlarını araşdırmaq, onun prinsiplərini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək,

- iqtisadi inkişafı xarakterizə etməyə imkan verən əsas makroiqtisadi göstəricilərin təsnifatını vermək və onların hesablanması metodikasını araşdırmaq,

-sosial-iqtisadi inkişafın təhlilində milli hesablar sisteminin analitik imkanlarını və statistik təhlilin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmək,

- milli hesablar sisteminin göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin statistik təhlil etmək,

-Azərbaycanda əsas makroiqtisadi göstəricilərin və maliyyə axınlarının dinamikasını statistik təhlil etmək,

-iqtisadi inkişafın səmərəliliyini statistik qiymətləndirmək,

-ölkənin iqtisadi inkişaf prioritetlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektini ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sektorlarıdır.

Tədqiqatın predmetini ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyllərinin statistik təhlili təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- əsas statistik informasiya axınlarının toplanması, təsviri və uzlaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edən milli hesablar sisteminin sosial-iqtisadi inkişafın təhlilində rolu əsaslandırılmışdır,

- sosial-iqtisadi inkişaf meyllərinin aşkar etməyə imkan verən əsas makroiqtisadi göstəricilərin təsnifatı verilmişdir,

-milli hesablar sisteminin analitik imkanları əsaslandırılmış və statistik təhlilin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir,

- milli hesablar sisteminin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin statistik təhlili əsasında ölkənin iqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir,

-Azərbaycanın iqtisadi inkişafın səmərəliliyini statistik qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər dəsti müəyyənləşdirilmişdir,

-ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas amillər aşkar edilmişdir,

-Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı müxtəlif aspektlərdən statistik təhlil edilmiş və makroiqtisadi inkişaf üzrə prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları, kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, mötəbər beynəlxalq statistik mənbələrdə, həmçinin elektron informasiya

vasitələrində verilən məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müxtəlif ümumi statistik metodlardan, o cümlədən mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlər və qrafik metodundan, reqressiya-korrelyasiya təhlilindən, dinamika sıralarının təhlili metodundan, müxtəlif proqnozlaşdırma metodlarından, analiz və sintez və s. geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 7 cədvəl, 1 sxem və 5 qrafik verilmişdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 78 səhifədən ibarətdir.

FƏSİL 1

MAKROIQTISADI TƏHLILDƏ MILLI HESABLAR SISTEMİNİN ROLU VƏ ONUN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Milli hesablar sisteminin yaranmasının nəzəri əsasları və qurulması metodları

Ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması bazar mexanizmlərini və proseslərini adekvat xarakterizə edən iqtisadiyyatın inkişafının statistik göstəricilər sisteminin tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirmişdir. Belə vəzifəni makrosəviyyədə bazar iqtisadiyyatının təhlili və xarakteristikasının müasir metodoloji və informasiya sistemi olan Milli Hesablar Sistemi (MHS) həll edir. Bu sistem dünya statistika təcrübəsində geniş istifadə edilir. O, bazar iqtisadiyyatının kateqoriyaları ilə dürüst ifadə edilən makrosəviyyədə iqtisadiyyatın inkişafının qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi kimi çıxış edir. Onun konsepsiya və tərifləri xarakterizə edilən iqtisadiyyatın bazar mexanizmləri və institutları əsasında fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Müasir dünyada milli hesablar sistemi bütün məktəb və istiqamətlərin iqtisadçıları, dövlət xadimləri və siyasətçilər, statistiklər, sosioloqlar, maliyyəçilər və s. arasında ünsiyyətin universal iqtisadi - statistik dilidir. Milli hesablamalar sistemi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və s. kimi beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Onlar bu sistemin məlumatlarından özlərinin analitik hesabatları və proqnozlarında deyil, həm də dünya iqtisadiyyatının mühüm göstəriciləri haqqında məlumatları beynəlxalq planda müqayisəliliyini genişləndirərək onun inkişafına böyük töhvələr verirlər [23, səh. 74].

65 il bundan əvvəl yaradılan bu sistem özünün ardıcıl olaraq təkmilləşdirilmiş dörd versiyası -1953, 1968, 1993 və 2008 - ci il - ilə makroiqtisadi təhlil və hesablamaların informasiya bazası kimi cəmiyyətə xidmət edir. Milli hesablar sisteminin tarixi əsasını üç yüz ildən çox inkişaf tarixi olan milli gəlirin müxtəlif metodlarla hesablanması durur. Belə hesablamaların metodoloji uzlaşdırılması və sahələrarası əlaqələri, maliyyə vasitələri ilə əməliyyatları, iqtisadiyyatın sektorlarının və bütöv-

lükdə ölkənin kapitalının dəyərinin dəyişməsinə və s. xarakterizə edən digər informasiya bölmələrinin birləşdirilməsi nəticəsində mərkəzi bölmə milli hesablar sistemi yaradılmışdır.

Milli hesablar sistemini müəyyən hesablar və cədvəllər dəsti kimi qurulan, qarşılıqlı əlaqədə olan statistik göstəricilər sistemi kimi çıxış edən və təsərrüfatçılığın müxtəlif səviyyələrində uçotun vahid metodoloji prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatının makrostatistik modeli kimi müəyyən etmək olar.

Milli hesablar sisteminin mühüm vəzifəsi iqtisadi inkişafın əsas makroiqtisadi göstəricilərini (ümumi daxili məhsul, milli gəlir, sərəncamda qalan gəlir, son istehlak, əmanət, xalis borclanma/kreditləşmə və s.), onların strukturunu, dinamikasını və qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteristikasını müəyyən etməkdir. Bununla yanaşı müasir milli hesablar sistemi yalnız ölkənin inkişafının ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi göstəricilərini deyil, gəlirlər və xərclər axını, sektorlararası qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin daxili mexanizmini xarakterizə etməyə imkan verir.

Milli hesablar sisteminin nəzəri əsasını müasir iqtisadi konsepsiya təşkil edir. Onun fundamental prinsiplərindən biri “iqtisadi istehsalın” məzmun və sərhədlərini, yəni ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin yaradılması həyata keçirilən, milli hesablar sistemində qiymətləndirən əsas fəaliyyət növlərini müəyyən etməkdir [19, səh. 86]. Bütövlükdə istehsal nəticəsində mal və xidmətlər yaradılan, gələcəkdə istehsal prosesində, son istehlak və yığıda istifadə edilə bilən prosesdir. Milli hesablar sistemində qeyri-maddi xidmətlər də daxil olmaqla mal və xidmətlərin praktiki olaraq bütün növlərinin yaradılmasını əhatə edən iqtisadi istehsalın genişləndirilmiş konsepsiyası tətbiq edilir. İstehsal fəaliyyətinin müəyyən edilməsi milli hesablar sistemində həlledicidir. İqtisadi istehsalı institusional vahidlərin nəzarəti altında yerinə yetirilən, digər mal və xidmətləri istehsal etmək üçün əmək, kapital, mal və xidmətlərini həyata keçirən fəaliyyət kimi müəyyən etmək olar. Sistemdə bəzi spesifik fəaliyyət növlərinin şərhə müəyyən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Belə ki, istehsal dairəsinə ev təsərrüfatlarının yaratdığı mallar (həm satış, həm də şəxsi

istehlak üçün), həmçinin sahibkarlıqla məşğul olan, mənzil üzrə şərti hesablanmış icarə haqqı daxil edilir, lakin ev təsərrüfatı üzvünə ev yaxud şəxsi xidmət göstərən fəaliyyət istisna edilir.

Milli hesablar sistemində istehsal sferasına faktiki olaraq bazarda satılmaq yaxud barter mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan istehsal edilmiş mal və xidmətlər daxil edilir. Eyni zamanda istehsal sferasına dövlət idarəetmə orqanlarının yaxud ev təsərrüfatına xidmət edənlər ictimai təşkilatların ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına yaxud bütövlükdə cəmiyyətə pulsuz göstərdiyi bütün mal və xidmətlər aid edilir.

Milli hesablar sisteminin yeni versiyasında iqtisadi istehsal eyni zamanda kölgə iqtisadiyyatı, yəni gəlirləri vergidən gizlətmək məqsədilə gizli şəkildə həyata keçirilən adi mal və xidmətlərin istehsalını və hüquqi baxımdan qeyri-qanuni istehsalı da əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə əksər ölkələr öz hesablamalarına belə qiymətləndirmələri daxil etməyə hələ ki, hazır deyildir.

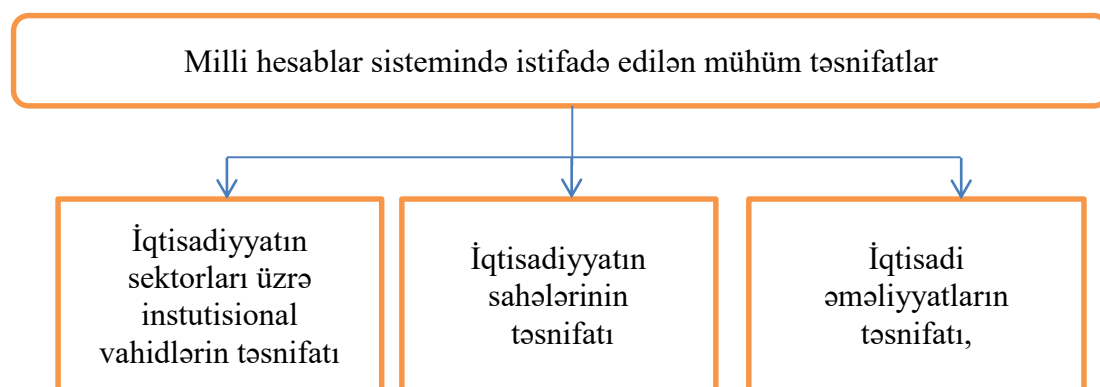
Milli hesablar sisteminin nəzəri əsasını həmçinin istehsal amilləri və iqtisadi dövriyyə nəzəriyyəsi təşkil edir. J.B.Selin istehsal amilləri nəzəriyyəsinə görə dəyər yalnız əməklə deyil, digər istehsal amillərinin (torpaq, kapital, sahibkarlıq qabiliyyəti) köməyi ilə də yaradılır və hər birinin bu prosesdə iştirakına görə haqq əldə etmək hüququ vardır. Bu konsepsiya gəlirlərin yaranması mərhələsində ÜDM strukturunun müəyyən edilməsinin əsasında durur [39].

Iqtisadi dövriyyə nəzəriyyəsi (təkrar istehsal dövriyyəsi) mal və xidmətlərin istehsalı və onun iştirakçılarının gəlirlərinin yaranmasının, gəlirlərin bölgüsü və təkrar bölgüsünün, onların son istehlaka istifadəsinin və yığımının hər bir mərhələsində dəyər axınlarının modelləşdirilməsi üçün əsas yaradır. İqtisadi dövriyyənin hər bir mərhələsi bir yaxud hesablar qrupunun köməyi ilə xarakterizə olunur. Bütövlükdə sistemin bütün hesabları qarşılıqlı əlaqədədir və makrosəviyyədə iqtisadi prosesləri kompleks xarakterizə edən modeli təşkil edir.

Qarşılıqlı əlaqədə olan və metodoloji baxımdan müqayisəli göstəricilər sistemi kimi qurulan milli hesablar sistemi uzlaşdırılmış təsnifat və kateqoriyalardan kompleks istifadə edilməsi ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, milli hesablar sistemi

müxtəlif tip suallara (institutisional vahidlər və sektorlar-kim?, əməliyyatlar və digər axınlar-nə?, aktiv və öhdəliklər - hansı ehtiyatlar?, onların istehsal etdiyi məhsullar və vahidlər (kim? və nə? kateqoriyalarının digər aspektləri), məqsədlər - nə üçün?) cavab tapılması imkanlarını təmin edən və onun konseptual əsasını təkil edən bir sıra konseptual üsürlərdən ibarətdir.

Milli hesablar sisteminin konseptual üsürlərindən olan və geniş istifadə edilən ən mühüm təsnifatları ümumi şəkildə 1 sayılı sxemdə kimi vermək olar:

Sxem 1. Milli hesablar sistemində istifadə edilən mühüm təsnifatlar

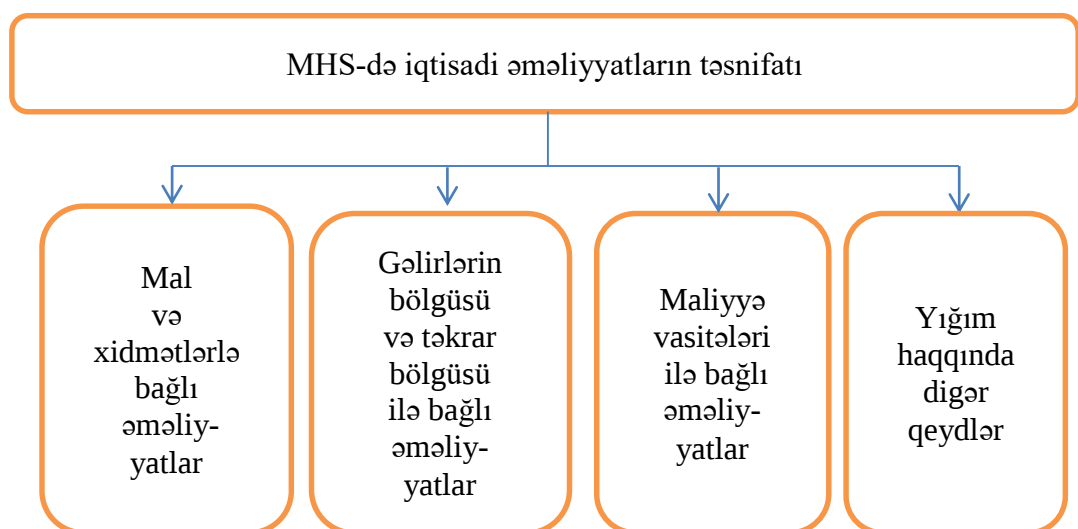
Milli hesablar sistemində sahəvi təsnifat fəaliyyət növünün müəyyən edilməsinə əsaslanır. Sahəvi təsnifatın vahidi kimi eyni bir yerdə, eyni növ fəaliyyətlə məşğul olan və təcrübədə etibarlı informasiya əldə etmək mümkün olan müəssisə - çıxış edir. Fəaliyyət növünün fərqləndirilməsinin əsas kriteriyaları kimi yaradılan mal və xidmətlərin xarakteri, tətbiq edilən texnologiya və istehsal xərclərinin strukturu götürülür. Milli hesablar sisteminin sahəvi strukturu bütün növ iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq standart təsnifatına uyğun olaraq işlənib hazırlanmışdır.

Milli hesablar sistemində iqtisadi vahidlərin sektorlar üzrə təsnifatı mühüm rol oynayır. Institutisional vahidlər institusional sektorları formalaşdırmaq üçün yerinə yetirdikləri funksiyalara, davranışlarına və məqsədlərinə görə qruplaşdırılır. Təsnifatın əsasında onların iqtisadi davranışındakı müxtəliflik durur. Sektorlarda aktivlərə müstəqil sahiblik etmək, öhdəliklər qəbul etmək, digər şəxslərlə əməliyyatlarda və iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmək qabiliyyətində olan iqtisadi şəxslər, necə deyirlər institusional vahidlər qruplaşdırılır. Təcrübədə institusional vahidlər kimi müəyyən

edilən əsasən iki tip təsərrüfat subyekti - ev təsərrüfatı və korporasiya (müəssisə), qeyri-kommersiya təşkilatları və dövlət vahidləri də daxil olmaqla hüquqi şəxslər-fərqləndirilir.

Ölkə iqtisadiyyatına rezident institusional vahidlərin məcmusu kimi baxılması rezidentlik konsepsiyasının tətbiqini nəzərdə tutur. İnstitusional vahidin iqtisadi maraq mərkəzi ölkənin iqtisadi ərazisi ilə bağlı olarsa, onda o, həmin ölkənin rezidenti hesab edilir (həmin ölkədə torpaq yaxud daşınmaz əmlaka sahibdir, uzun müddət, bir qayda olaraq bir il və ondan çox müddətdə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edir və iştirak etmək niyyətindədir). Sektor iqtisadi vəzifələri, funksiyaları və gəlir əldə etmək üsulları oxşar olan institusional vahidlərdən təşkil edilir. Bu prinsiplərə əsaslanaraq daxili iqtisadiyyatın 5 sektoru - qeyri-maliyyə, maliyyə korporasiyaları sektoru, ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar sektoru, dövlət idarələri sektoru və ev təsərrüfatları sektoru - və "qalan dünya" sektoru bir-birindən fərqləndirilir. Sektorlar üzrə iqtisadi vahidlərin qruplaşdırılması yalnız oxşar vəzifələr və davranış tiplərinə görə vahidlər qrupunun qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadi fəaliyyətin təhlili və xarakteristikası üçün əsas yaratmır, həm də onların fəaliyyətini həyata keçirilən müəyyən iqtisadi siyasətin məqsədlərinə yönəltməyə imkan verir.

Milli hesablar sistemində geniş tətbiq edilən təsnifatlardan biri iqtisadi əməliyyatların təsnifatıdır (sxem 2).

Adi əməliyyatlar və digər axınlar olduqca coxsayıldır. Onlar xarakterinə uyğun olaraq nisbətən az sayda tipinə görə qruplaşdırılır. MHS-də əməliyyatların və digər axınların əsas təsnifatına birinci səviyyədə ierarxik təsnifata uyğun olaraq hissələrə ayrılan dörd tip daxil edilir. Onlardan mərkəzi konseptual əsaslı cədvəllərdə və hesablarda müntəzəm istifadə edilir.

Mal və xidmətlərlə bağlı əməliyyatlar mal və xidmətlərin mənşəyini (yerli istehsal yaxud idxal) və onların istifadəsini (son istehlak, aralıq istehlak, ümumi yığım yaxud ixrac) əks etdirir. Milli hesablar sistemində mal və xidmətlərin şərhinə görə o, cari dövrdə yaxud əvvəlki dövrdə, yerli yaxud xarici istehsalın həmişə nəticəsidir. Məhsul anlayışı mal və xidmətlərin sinonimidir.

Bölgü əməliyyatları istehsal prosesində yaradılan əlavə dəyərin əmək, kapital və dövlət idarəetmə orqanları arasında, gəlirlərin və sərvətin təkrar bölgüsü (gəlir və əmlaka vergilər və digər transfertlər) əməliyyatlarını əks etdirir. Milli hesablar sistemində cari və kapital transfertləri bir-birindən fərqləndirilir, sonuncuya gəlirin deyil, əmanətin və sərvətin təkrar bölgüsü vasitəsi kimi baxılır.

Maliyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlara (yaxud maliyyə əməliyyatları) maliyyə vasitələrinin hər bir tipi üzrə maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi və qəbul edilməsi aid edilir. Maliyyə əməliyyatlarının nəticələrinin dəyişməsi çox vaxt məlumatverici qeyri-maliyyə əməliyyatlarında əks etdirilir. Onlar həmçinin yalnız maliyyə vasitələrindən istifadəni nəzərdə tutan əməliyyatlar kimi baş verir. Şərti aktiv və öhdəliklərlə əməliyyatlara milli hesablar sistemində əməliyyatlar kimi baxılır.

Yığım haqqında digər qeydlər aktiv və öhdəliklərin miqdarını yaxud dəyərini dəyişən digər iqtisadi axınları və əməliyyatları əhatə edir. Onlara sıradan çıxanlar nəzərə alınmamaqla istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivləri, təbii fəlakət yaxud siyasi hadisələr kimi qeyri-iqtisadi hadisələr nəticəsində iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilən faydalı ehtiyatların yaxud digər təbii resursların aşkar edilməsi və azalması kimi istehsal edilməmiş aktivlərin digər iqtisadi axınlar, həmçinin qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində holding mənfəəti və zərərləri aid edilir [12,17].

İqtisadi əməliyyatlar arasında kompensasiya əsaslı və transfertlər əməliyyatlar fərqləndirilir. Transfert bir institusional vahidin əvəzsiz olaraq digər institusional vahidə təqdim etdiyi mal, xidmət və digər aktivləri xarakterizə edir. Eyni zamanda bir tərəfli (bir iqtisadi agentdən kənara çıxmayan), iki tərəfli, faktiki (bazar qiyməti olan) və hesablanmış (şərti hesablamalar əsasında qiymətləndirilən) əməliyyatlar fərqləndirilir.

Müasir milli hesablar sistemi makrosəviyyədə iqtisadi proseslərin kompleks təhlilinin və xarakteristikasının balans metodudur. O, müxtəlif təsərrüfatçılıq səviyyəsində uçot və statistikanın aparılmasının vahid metodoloji prinsiplərinə əsaslanır və makroiqtisadi informasiyanın müxtəlif bölmələrindən birgə istifadə edilməsinin və inteqrasiyasının konseptual əsasını təmin edir.

Milli hesablar sistemində əməliyyatlar baxımından resurs vahidin yaxud sektorun iqtisadi dəyərinin ümumi kəmiyyətinin artmasını xarakterizə edir. Məsələn, əmək haqqı onu əldə edən vahid yaxud sektor üçün resursdur. Qəbul edilmiş qaydada müvafiq olaraq resurs cari hesabın sağ tərəfində göstərilir. Hesabın sol tərəfində vahidin yaxud sektorun iqtisadi dəyərinin ümumi kəmiyyətinin azalmasını istifadə xarakterizə edir. Məsələn, əmək haqqı onu ödəyən vahid və sektor üçün istifadədədir.

Milli hesabdarlığın əsas metodoloji qaydası milli iqtisadiyyatın mühasibat uştu metodu (ikili yazılış prinsipi) ilə təsvir edilməsidir. Hər bir əməliyyat iki dəfə resurs (öhdəliklərin dəyişməsi tərəfində), istifadə (aktivlərin dəyişməsi tərəfində) hissəsində qeyd edilməlidir. Resurs yaxud öhdəliklərin dəyişməsi tərəfində əks etdirirlən əməliyyatların ümumi dəyəri, istifadə yaxud aktivlərin dəyişməsi tərəfində əks etdirilən əməliyyatların ümumi dəyərinə bərabər olmalıdır ki, bu da hesabların uzlaşdırılması tələbini təmin edir. Əməliyyatlar olmayan iqtisadi axınlar kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsinə təsir göstərir.

Hesabların balanslaşdırılmasının iki metodu - balanslaşdırıcı maddə və hesabın resurs və istifadə göstəriciləri arasındakı bərabərlik- vardır.

Milli hesabların tərtibinin ümumi prinsipi ondan ibarətdir ki, instutisional vahidlər arasındakı əməliyyatlar tələblər və öhdəliklər yarananda, cəvriləndə (transformasiya olunanda) yaxud ödəniləndə qeydiyyatata alınmalıdır. Bu qeydiyyat prinsipi əlavə etmə (üstünə gəlmə) metodu əsasında əməliyyatların əks etdirilməsi adlanır. İnstutisional vahidlər üçün daxili hesab edilən əməliyyatlar iqtisadi dəyər yaradılanda, transformasiya olunanada yaxud ödəniləndə əks etdirilməlidir. Ümumi planda bütün əməliyyatlar iqtisadi dəyərlə bağlıdır. Deməli, əməliyyatın baş verdiyi vaxtla müvafiq pul axınlarının vaxtı arasındakı fərqi dəqiq müəyyən etmək zəruridir. Hətta əməliyyatlar (məsələn, malın alışı və satışı) və ödəmələr yaxud onun daxil olması eyni zamanda baş verdikdə iki aspekt ortaya çıxır. Alıcı öhdəlik qəbul edir, satıcı malın tədarükü üzrə məlumatverici əməliyyat kimi tələblər əldə edir. Ödəmələr həyat keçiriləndən sonra öhdəliklər və tələblər qarşılıqlı olaraq bir-birini ödəyir. Bir çox hallarda faktiki əməliyyatlarla müvafiq ödəmələr arasındakı vaxt üst-üstə düşür. Milli hesablar sistemində əməliyyatlar kassa əsasında deyil prinsip etibarilə əlavə etmə əsasında qeydiyyatata alınır. Konseptual baxımından milli hesablar sistemində də mühasibat uçotu hesablarındakı prinsiplərdən istifadə edilir. Bu prinsipin nəzəri baxımdan aydın olmasına baxmayaraq təcrübədə tətbiqi olduqca mürəkkəbdir. İnstutisional vahidlər hecdə həmişə eyni qaydanı tətbiq etmirlər. Hətta onlar eyni qaydanı tətbiq etsələr də praktiki xarakterli səbəbdən faktiki qeydiyyat vaxtı fərqlənə bilər. Deməli, əməliyyatlar müvafiq təsərrüfat vahidlərində müxtəlif vaxt anlarında, bəzən hətta müxtəlif hesabat dövrlərində qeydiyyatata alınə bilər. Mövcud fərq düzəlişlər etmək yolu ilə milli hesablar sistemində aradan qaldırılmalıdır. Bundan başqa tələb və öhdəliklərin yaranması vaxtı həmişə bəlli olmadığından bu prinsipin tətbiqi problemlər yaradır.

Qiymətləndirmə prinsiplərinə uyğun olaraq əməliyyatlar bir - biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətə daxil olan hər iki sektorun bütün hesablarında eyni bir qiymətlə qiymətləndirilməlidir. Bu prinsip aktiv və öhdəlikləri qiymətləndirərkən də tətbiq edilir. Bu o deməkdir ki, maliyyə aktivləri və onlara müvafiq öhdəliklər kreditor və debitorun hesablarında eyni şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Əməliyyatlar təsərrüfat subyektləri arasındakı razılığına əsasən faktiki qiymətlərlə qiymətləndirilir. Deməli, milli hesablar sistemində əməliyyatları qiymətləndirərkən bazar qiymətlərindən istifadə edilməlidir. Bazar qiymətləri olmadığı halda qiymətləndirmə istehsal xərclərinin (məsələn, dövlət idarəetmə sektorunun vahidlərinin istehsal etdiyi qeyri-bazar xidmətlərinə xərclər) kəmiyyətinə yaxud oxşar mal və xidmətlərin bazar qiymətlərinə (şəxsi istehlak üçün mənzil xidmətləri) görə həyata keçirilir.

Aktiv və öhdəliklər ilk dəyərinə görə deyil, aktiv və passivlər balansının tərtibi dövrünə cari qiymətlərdə qiymətləndirilir. Nəzəri olaraq milli hesablar təxmini əsasda tərtib edildiyinə görə aktiv və öhdəliklərin dəyəri daimi olaraq cari qiymətlər səviyyəsinə gətirilir. Aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin daha münasib qaydası onların bazardan əldə edilməsi anına olan qiymətidir. Idealda bazarda müşahidə edilən yaxud bazar qiymətləri üzərində mübahidələr əsasında müəyyən edilən qiymətlərdən istifadə edilməlidir. Əgər bu mümkün deyilsə, aktiv və passivlər balansı üçün cari qiymətləri müəyyən edərkən iki metoddan - cəmləmə və əməliyyatların müvadiq dövrə təkrar qiymətləndirilməsi yaxud həmin aktivdən gözlənilən gələcək gəlirin müasir dəyərinin diskontlaşdırılması - istifadə etmək olar.

Daxili əməliyyatlar ilk dəyəri ilə deyil, baş verdiyi dövrün cari qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Bu daxili əməliyyatlara maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarına yaxud bu ehtiyatlardan götürülənlərə əlavə edilən mallar, aralıq istehlak və əsas kapitalın istehlakı daxil edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mal və xidmətlərlə əməliyyatların qiymətləndirilməsinə təsir edən məhsullara vergilərin, subsidiyaların və ticarət-nəqliyyat əlavələrinin əks etdirilməsinin müxtəlif metodları vardır. Buraxılışın qiymətləndirilməsinin üstünlük verilən metodu əsas qiymətlərdən istifadə edilməsidir, lakin bu mümkün olmayanda istehsalçı qiymətini də tətbiq etmək olar. Qiymətləndirmənin bu iki növü arasındakı fərq məhsullara vergilərin və məhsullara subsidiyaların izahı ilə bağlıdır. Əsas qiymətlər məhsullara vergilərin əlavə edildiyi, məhsullara subsidiyaların çıxıldığı halda olan qiymətdir.

Buraxılışın müxtəlif metodlarla qiymətləndirilməsi istehsalçının, sektorun yaxud sahənin əlavə dəyərinin məzmununa və istifadəsinə təsir göstərir. Ümumiyyətlə milli hesablar sistemində əməliyyatların qiymətləndirilməsinin əsas qaydasını aşağıdakı kimi vermək olar [17, səh. 306].

$$\begin{aligned}
 & \text{Əsas qiymətlər} \\
 & \text{(basic prices)} \\
 & + \\
 & \text{ƏDV istisna olmaqla məhsullara vergilər} \\
 & \text{(taxes on products excluding invoiced VAT)} \\
 & - \\
 & \text{Məhsullara subsidiyalar} \\
 & \text{(subsidies on products)} \\
 & = \\
 & \text{İstehsalçı qiymətləri} \\
 & \text{(producers' prices)} \\
 & + \\
 & \text{Alıcının çıxmadığı ƏDV} \\
 & \text{(VAT not deductible by the purchaser)} \\
 & + \\
 & \text{Ayrı-ayrı hesab fakturalarında göstərilən nəqliyyat xərcləri} \\
 & \text{(separately invoiced transport charges)} \\
 & + \\
 & \text{Topdan və pərakəndə ticarət müəssisələrinin əlavələri} \\
 & \text{(wholesalers' and retailers' margins)} \\
 & = \\
 & \text{İstehlakçı qiymətləri} \\
 & \text{(purchasers' prices)}
 \end{aligned}$$

Baxmayaraq ki, milli hesablar sistemi milli məhsulun ölçülməsinin daha səmərəli üsuludur, bəzi əməliyyatlar və xidmətlər (ev işi, barter mübadilə, “gizli iqtisadiyyatın” gəlirləri və s.) vardır ki, bu sistem onları nəzərə almır.

Beləliklə, qeyd edilənlərə əsaslanaraq bu sistemdə hesabların qurulmasının əsas prinsiplərini müəyyənləşdirə bilərik. Bunlara ikili qeydiyyatı, təkrar istehsal prosesinin mərhələlərinə müvafiq olaraq hesabların tərtibinin ardıcılığını, balanslaşdırıcı

maddənin kömyi ilə hesabların qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsini, balanslaşdırıcı maddələrin iqtisadi inkişafın mühüm göstəriciləri olmasını aid etmək olar.

Müasir milli hesablar sistemini bütövlükdə iqtisadiyyatın yekun, onun sektorları və sahələri, “qalan dünya” sektorunun və ayrı-ayrı iqtisadi əməliyyatların hesablarında əks etdirilən informasiya bölmələrinin məcmusu kimi təsəvvür etmək olar. Ümumiəhatəlilik, qarşılıqlı uzlaşdırılmış və integrasiya edilmiş xarakterə malik bu sistem iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və iqtisadiyyatın sahəvi strukturundan asılı olmayaraq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasında və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

1.2.İqtisadi inkişafı xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər və onların hesablanması xüsusiyyətləri

Milli təsərrüfatçılığın iqtisadi nəzəriyyəsinin mühüm vəzifəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm makroiqtisadi göstəricilərinin müəyyən etmək və tənzimləmək, həmçinin onların mahiyyətini, inkişaf meyllərini, həcminə təsir edən amilləri öyrənməkdir. Bunsuz cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin yaxın və uzaq məqsədlərinə nail olunması baxımından milli iqtisadiyyatın inkişafının səmərəli idarəedilməsi mümkün deyildir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının və onun əsas göstəricilərinin proqnoz qiymətlərinin işlənilib hazırlanması vacibdir. Ümumiyyətlə, makroiqtisadi hesablamalar və mühüm makroiqtisadi göstəricilərin təhlili;

- ölkənin daxili və xarici, onun regionlarının və ayrı-ayrı əhali qruplarının tələbatlarının təmin edilməsində milli iqtisadiyyatın imkanlarını real qiymətləndirməyə,

- milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və bütövlükdə milli təsərrüfatın inkişaf potensialını müəyyən etməyə,

- iqtisadi dəyişikliklərin, xarici iqtisadi fəaliyyətin taktika və strategiyasını işləyib hazırlamaqğa,

- bütövlükdə ölkənin milli bazarının və onun ayrı-ayrı seqmentlərinin (əmək bazarı, qiymətli kağızlar, investisiya və s.) fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirməyə,

-dövlətin vergi, maliyyə-kredit, struktur, investisiya, sosial və s. siyasətini əsaslandırmaq və inkişaf etdirməyə,

-bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin və regionlarının inkişaf alternativlərini qiymətləndirməyə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərini müəyyənləşdirməyə və həyata keçirməyə imkan verir [25].

Bu qeyd edilənlər milli iqtisadiyyatın inkişafının dövlət tənzimlənməsi və planlaşdırılması mərhələsində həll edilməsi vacib olan məsələlərin tam siyahısı deyildir.

Ölkənin iqtisadi potensialı dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsasıdır. O, əhalinin bütün təbəqələrinin əməyi ilə yaradılır, ölkənin istehsal sistemi və xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsilə tamamlanır və dəstəklənir. Mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi təkrar istehsal prosesi bir qrup mühüm makroiqtisadi göstəricilər vasitəsilə xarakterizə oluna bilər. Onların məcmusu ölkə iqtisadiyyatında real mövcud olan hadisə və proseslərin miqyasını və qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir.

İqtisadi potensialın əsas həlledici amilləri kimi sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin, nəqliyyat və rabitənin istehsal gücləri, istehsal, sosial və ekoloji infrastruktur, əmək ehtiyatları, o cümlədən elmi-texniki tərəqqini inkişaf etdirməyə və onun istehsal və istehlak sferasında həyata keçirilməsini təmin etməyə qadir ixtisaslı kadrlar çıxış edir. Ümumiyyətlə, ölkənin ümumi iqtisadi potensialının mühüm ünsürlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təbii-resurs potensialı,
- demoqrafik və əmək potensialı,
- elmi, elmi-texniki və innovasiya potensialı,
- informasiya-texnoloji potensial,
- istehsal potensialı,
- milli iqtisadiyyatın investisiya potensialı,
- xarici iqtisadi potensial,
- ekoloji potensial [32, səh. 45]. .

Ümumi iqtisadi potensialı qiymətləndirmək üçün əhalinin sayı, onun cins-yaş

quruluşu, əhalinin təbii və mexaniki hərəkəti, əmək ehtiyatlar, onların quruluşu, işçi qüvvəsi ilə, elmi-texniki tərəqqinin və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrlarla təminatlılıq, insan potensialının inkişaf indeksi, əsas istehsal fondlarının dəyəri və quruluşu, onların təkrar istehsalı, ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul, o cümlədən əhalinin hər nəfərinə düşən, sənaye, knd təsərrüfatı, tikinti məhsullarının buraxılışı, yük və sərnişin daşımaları, elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalarla və iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə əhalinin hər nəfərinə düşən mal və xidmətlərin istehlak səviyyəsi, təbii ehtiyatların (yanacaq-enerji, meşə, su, torpaq və s.) mövcudluğu, onlardan istifadə səviyyəsi, ekosistemin ekoloji tutumu və ətraf mühitin çirklənməsi (onun əsas komponentləri üzrə) səviyyəsi və s. kimi göstəricilərdən geniş istifadə edilir.

İqtisadi potensial yalnız resursların və istehsal imkanlarının mütləq həcmindən deyil, onlardan istifadə dərəcəsindən asılıdır. Ona görə də məhsuldar qüvvələri və bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkənin ümumi iqtisadi potensialının səviyyəsi yüksək olur.

Ümumi iqtisadi potensialın inkişafının əsas qanunauyğunluğu onun bütün ünsürlərinin səmərəli və harmonik uzlaşdırılmasıdır ki, bu da ölkənin milli təhlükəsizliyinin və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldirilməsini təmin edir.

Makroiqtisadi göstəricilər ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən vəqarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemidir. Bu sistemin tərkib hissələri coxsaylı amillərin təsirinə məruz qalır. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün istifadə edilən makroiqtisadi göstəricilər olduqca müxtəlif və genişdir. Prof. A.İ.Moroz özünün “regionun sosial-iqtisadi potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi: nəzəriyyə, metodologiya və təcrübə” adlı monoqrafiyasında riskin iqtisadi amillərini araşdıraraq təcrübədə ölkənin və onun regionlarının dayanıqlı inkişafının ən geniş yayılmış makroiqtisadi indikatorları kimi ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul, xalis milli məhsul, milli gəlir, paritet alıcılıq qabliyyəti, insanın inkişaf indeksi, inflyasiya, büdcə kəsiri, resurslarla təminatlılıq, ixrac, xarici borc və onunla bağlı göstəricilər, valyuta ehtiyatı

qeyd edir [35, səh.51]. Bundan başqa müəllif regionun iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ümumi regional məhsul makroiqtisadi göstəricisinə xüsusi diqqət yetirir.

Bəzi müəlliflər milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilər dəstindən istifadə edilməsini təklif edir. Bunlara aiddir: ümumi daxili məhsul, sənaye məhsulu, kənd təsərrüfatı məhsulu, əsas kapitalla investisiya, mal və xidmətlərin ixracı, mal və xidmətlərin idxalı, mal və xidmətlərin xarici ticarətinin saldosu, tədqiqat və işləmələr daxili xərclərin ÜDM-da xüsusi çəkisi, sənayedə yüklənib göndərilmiş innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi, əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirləri, əhalinin pullu xidmətləri, satışın bütün vasitələri üzrə pərə-kəndə əmtəə dövriyyəsi, sənaye və kənd təsərrüfatında dövrün sonuna satışın rentabelli-yi, əmək məhsuldarlığı, ÜDM enerji tutumluğu, büdcə kəsiri, istehlak qiymətləri indeksi [29,43,41]. Qeyd etdiyimiz kimi makroiqtisadi göstəriciləri hesablamadan və müqayisə etmədən ötürmək mümkün deyildir. Onlar olmadan milli iqtisadiyyatın tən-zimlənməsi və idarəedilməsi ilə bağlı vəzifələri təcrübədə həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

tın vəziyyətini qiymətləndirmək üçün məlumatları dörd əsas makroiqtisadi balansdan əldə etmək olar. Bank statistikasında əsasən pul sferasının balansı-iqtisadiyyatın monetar sektoru verilir. İqtisadiyyatın xarici sektoru (beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri) haqqında məlumatlar tədiyə balansında əks edilir. Dövlət maliyyəsi statistika sistemi (pulun hərəkəti) fiskal (bölüşdürücü) sektorun balansıdır. İqtisadiyyatın real sektorunun makroiqtisadi göstəriciləri ümumi əhatəlilik xarakterinə malik milli hesablar sistemində verilir .

Ölkənin Mərkəzi Bankı Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatların yayılma-sının xüsusi standartının tələblərinə müvafiq olaraq bank statistikasının bülleteni burax-maq yolu ilə bank sisteminin icmalını verir. Bank statistikasına haqqında hazırlanan bülleten altı əsas bölmədən ibarətdir:

- 1.Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi göstəriciləri,
- 2.Əsas pul-kredit göstəriciləri,

3. Pul-kredit siyasətinin əsas göstəriciləri və vasitələri,
4. Maliyyə bazarı,
5. Bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı göstəriciləri,
6. Tədiyə balansının vəziyyəti.

Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini tədiyə balansının saldosuna görə müzakirə etmək olar. Mərkəzi Bank tərəfindən tərtib edilən tədiyə balansı mal və xidmətlərin idxal və ixracı, investisiya göstəricilərini özündə əks etdirir, həmçinin ölkənin beynəlxalq əlaqələrdə iştirakı, onun perspektivdə möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi imkanları haqqında informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Tədiyə balansının cari hesabının kəsirli olması ölkəni qızıl valyuta ehtiyatlarının azalması, aktivlərin xaricilərə satılması, xarici banklardan və dövlətlərdən borcların alınması kimi təhlükələri ilə qarşı-qarşıya qoyur.

İqtisadiyyatın inkişafının və əhəlinin rifahın mühüm makroiqtisadi göstəricilərindən biri maliyyədir. Dövlət və təsərrüfat subyektləri, dövlət və əhali, regionlar arasında pulun hərəkəti göstəriciləri maliyyə statistikasında əks etdirilir. Maliyyə göstəricilərinə görə Maliyyə Nazirliyinin (dövlətin) özlərinin əsas funksiyalarının - bölgü və nəzarət, həmçinin təkrar istehsal və stimullaşdırıcı funksiyalarının - tam yerinə yetirməsi haqqında müzakirə aparmaq olar.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi haqqında məsələlərə və onun qiymətləndirilməsi göstəricilərinə toxunarkən iqtisadi artım, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı anlayışlarına da baxılması zəruridir.

Bəzi ölkələrdə sənayenin yüksəlişi təbii potensialın azalmasına, ekoloji vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxarır. ÜDM hər vahidinə düşən zəhərli tullantıları həcmi- nin artması cəmiyyət zərər verir və bütövlükdə yer kürəsinin ab-həvasını dəyişir. Əgər, iqtisadiyyatın inkişaf prosesi və onun nəticələri hazırkı və gələcək nəsə mənfəəti təsiri göstərməzsə, onda onu dayanıqlı hesab etmək olar [22, səh. 24].

Azərbaycanın müasir statistika sistemi ölkənin iqtisadi və sosial həyatında baş verən mühüm hadisə və proseslər, əhali, məşğulluq, qiymət və tariflər, investisiya fəaliyyəti, iqtisadiyyatın əsas sahələri (sənaye, kənd təsərrüfatı və s.) haqqında məlu-

matlar əks etdirir. Belə məlumatlar dövrü olaraq bazar strategiyasını işləyib hazırlamaq üçün təsərrüfat subyektlərinə, elmi tədqiqat və proqnozlaşdırma üçün elmi təşkilatlara, iqtisadi siyasəti formalaşdırmaq üçün dövlət strukturlarına təqdim edilir.

Əsas statistik göstəricilər milli hesablar sistemində verilir və onlardan makroiqtisadi proseslərin təhlili və təsviri üçün istifadə edilir. Mühüm göstərici ümumi daxili məhsuldur. Analitik məqsədlər üçün ümumi milli məhsul və milli gəlir göstəricilərini də hesablamaq olar.

Ümumi daxili məhsul iqtisadiyyatın artımını, digər ölkələrlə müqayisə edilməsi, digər makroiqtisadi göstəriciləri hesablamaq üçün ümumiləşdirilmiş dəyər göstəricisidir. Dünya təcrübəsində hesab edilir ki, ölkənin dövlət borcu ÜDM 60%-dən, büdcə kəsiri ÜDM 3%-dən çox olmazsa, onda ölkənin büdcə - vergi sistemi sabitdir və maliyyə baxımından təhlükəsizdir [26, səh. 50]. Miqyaslı ümumiləşdirilmiş nəticələrin çıxarılmasından başqa ümumi daxili məhsul göstəricisi sahələrarası balansı tətbiq etməklə onun son istifadəsi əsasında iqtisadiyyatın sahəvi strukturunun optimallığını təhlil etməyə imkan verir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul artarsa belə inflyasiya, tədiyə balansının pisləşməsi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də əmək məhsuldarlığı, əsas kapitalla investisiya və gələcək artımın digər keyfiyyət göstəricilərinə də xüsusi fikir vermək lazımdır [25, səh. 53]. ÜDM aylıq qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş metodika əsasında həyata keçirilir. İl ərzində ÜDM qiymətləndirilməsi artan yekunla həyata keçirilir. İstehsal metodu ilə ÜDM hesablanması alqoritmi material xərcləri çıxılmaqla iqtisadiyyat sahələrində yaradılan ümumi əlavə dəyəri cəmlənməsidir. Bir necə dövr üzrə əlavə dəyərə görə ÜDM göstəricisinin təhlili ÜDM sahəvi strukturu, onun dinamika, struktur siyasətin səmərəliliyi haqqında təsəvvür verir [13].

Gəlir üzrə ÜDM hesablayarkən bəzi ünsürlər səmlənir. Daha dəqiq desək Gəlir metodu ilə bu göstəricini hesablamaq üçün əmək haqqını, faizləri, rentanı, mülkiyyətdən gəlirləri, korporasiyanın mənfəətini, amortizasiyanı və dolayısı vergiləri cəmləmək

lazımdır. Bu metoddan yalnız onun nominal həvmini və dinamikasını müəyyən etmək üçün deyil, həm də ÜDM dəyər strukturunun təhlili üçün istifadə edilir.

Makroiqtisadi təhlildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul göstəricisindən tez-tez istifadə edilir. O, dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edir, lakin bölgünün bərabərliyini, istehsalın sahəvi strukturunu, istehsal edilmiş malların keyfiyyətini və s. nəzərə alan ümumiləşdirici və dəqiq göstərici deyildir. Ənənəvi olaraq müxtəlif ölkələrin ÜDM-nun müqayisəsi ABŞ dollarında aparılır. Lakin dollar hər yerdə müxtəlif alıcılıq qabiliyyətinə malikdir. Ona görə də konkret ölkədə ÜDM bazar məzənnəsi ilə dollarla yanaşı, iki müxtəlif ölkənin ümumi qiymət səviyyəsinin müqayisəsi kimi çıxış edən paritet məzənnə ilə də hesablanır.

Növbəti ümumiləşdirici makroiqtisadi göstərici ümumi milli məhsuldur. Əgər ilkin gəlirlər arasındakı fərqi (xaricidən əldə edilən və xaricilərin əldə etdikləri ilkin gəlirlər arasındakı fərq) ÜDM-a əlavə etsək ümumi milli məhsulu almış olarıq. ÜMM xaricidə istehsal edilmiş mal və xidmətləri nəzərə alır və onun hesablanması əsasında milli prinsip durur.

Milli istehsalın həcmi xarakterizə edən ÜMM-dan fərqli olaraq xalis milli məhsul iqtisadiyyatın istehsal potensialını səciyyələndirir və o, özünə xalis investisiyanı daxil edir, investisiyanın bərpasını (amortizasiyanı) daxil etmir. Xalis milli məhsulu almaq üçün ümumi milli məhsuldan amortizasiya çıxılır.

Xüsusi diqqət yetirilməsi vacib olan göstəricilərdən biri də ümumi regional məhsuldur. Bu göstərici ayrı-ayrı regionların iqtisadi fəaliyyətin növləri üzrə yaradılan yeni əlavə dəyərini cəmləməklə hesablanır. Ümumi regional məhsulun hesablanmasının metodoloji prinsipi bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində hesablanan ÜDM - la eynidir. Bütün regionlar üzrə hesablanan ümumi regional məhsul ölkənin ÜDM-dan müdafiə, dövlət idarəetməsi və digər qeyri-bazar xidmətləri də daxil olmaqla regionlara paylanmayan hissələrlə fərqlənir.

Milli gəlir ölkənin iqtisadi inkişafının ümumiləşdirici göstəricilərindən biridir. O, xalis milli məhsuldan dolayı vergiləri çıxmaqla əldə edilir. Dövlət vergilər vasitəsilə gəlirlərin bir hissəsini götürür və eyni zamanda onları əhalinin bəzi

təbəqələrinə pensiya, yardım və s. kimi (transfert ödəmələri) qaytarır. Milli gəlirdən mənfəət vergisini, sosial sığorta haqlarını çıxıb üzərinə transfert ödəmələrini əlavə etsək digər mühüm bir makroiqtisadi göstəricini şəxsi gəliri alırıq. Şəxsi gəlirdən həmçinin vergilər tutulur ki, bu ödəmələrdən sonra qalan məbləğ vətəndaşların tam sərəncamına daxil olur. Bu göstərici sərəncamda qalan şəxsi gəlirdir.

İnflyasiya mənfi sosial-iqtisadi nəticələri olan coxcəhətli, mürəkkəb, acıq və gizli bir problemdir. İnflyasiyanın obyektiv qiymətləndirilməsi çətindir. Strateji hesablamalarda və təhlildə inflyasiyanın gələcək səviyyəsinin müəyyən edilməsinə mühüm əhəmiyyət verilir. İnflyasiyanı pul kütləsinin dəyişməsi məlumatları, gəlirlər, xərclər və qiymət indeksləri əsasında ölçmək olar. İstehlak qiymətləri indeksi əhalinin istehlak etdiyi mal və xidmətlər dəstinin dəyərinin zaman etibarilə dəyişməsini xarakterizə edir [33]. Əgər proqnozlaşdırılan dövrə istehlak qiymətləri indeksindən bazis dövrünün istehlak qiymətləri indeksini çıxıb bazis dövrünün indeksinə bölüb 100-ə vursaq faiz ifadəsində inflyasiya tempini alırıq. İstehlak qiymətləri və ÜDM deflyator indeksi makroiqtisadi göstəriciləri müqayisəli qiymətlərlə hesablamaq üçün istifadə edilir. Cari qiymətlərlə ÜDM istehlak qiymətləri indeksinə bölsək real ÜDM alırıq. ÜDM deflyatoru nominal ÜDM real ÜDM nisbətidir. O, qiymət dəyişikliyi nəticəsində əsas kapitalın istehlakının və mənfəətin (qarışıq gəlirlər də daxil olmaqla), həmçinin xalis vergilərin və əmək haqqının dəyişməsini xarakterizə edir [29, səh. 23] .

ÜDM təkrar bölgüsü, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, sosial siyasətin maliyyə təminatı büdcənin əsas funksiyalarıdır. Dövlət büdcəsinin balanslılığı bütün gəlir və xərclərin bərabərliyidir. Büdcənin gəlir hissəsini vergilər, qeyri-vergi daxilolmaları, xərc hissəsini müəssisələrin dotasiya, subsidiya, dövlət proqramları xərcləri, dövlət borcu üzrə ödəmələr təşkil edir. Əgər büdcənin xərcləri onun gəlirlərindən çox olarsa, onda büdcə kəsiri yaranır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi büdcə kəsirinin ÜDM-da payının 3%-i ötməməsi normal hesab edilir. Əgər bu təmin olunmazsa onda hökumət müəyyən metodlarla, o cümlədən Mərkəzi Bank, qeyri-bank sektoru tərəfindən kreditləşmə, xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən istifadə

edilməsi, pul emissiyası və s. onu tənzimləyir. Dövlətin daxili və xarici borcu müəyyən edilir. Dövlət borcunun kəmiyyət xarakteristikası üçün ümumi borclanma, onun müxtəlif növlərinin nisbəti, alınmış və verilmiş kreditlərin fərqi, dövlət borcunun kəmiyyətinin ÜDM kəmiyyəti ilə müqayisəsi, əhalinin hər nəfərinə borcun məbləği və s. kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Xarici borcu qiymətləndirmək üçün xarici borcun ÜDM-a nisbəti kimi hesablanan xarici borcun cəlbədləmə dərəcəsi müəyyən edilir.

Ölkənin ödəməqabiliyyətliyi iki illik göstərici ilə xarakterizə edilir. Onlardan biri xarici borcun kəmiyyətinin valyuta daxilolmalarına nisbətini göstərir. İkinci göstərici xarici borcun qarşılmasına yönəldilən ixracdan illik daxilolmaların payını müəyyən edir ki, bunun da kritik qiyməti 25% hesab edilir [36]. Bu göstəricilərdən birincisi xarici borclanmanın hansı zaman kəsiyi üçün ödənilməsi imkanlarını hesablamağa imkan verir. İkinci göstərici, necə deyərlər borca xidmət əmsalı milli iqtisadiyyat üçün xarici borc yükünün ağırlığını müəyyən edir.

Yuxarıda qeyd edilən göstəricilərlə yanaşı dövlətin likvidlik, ödəməqabiliyyətlik göstəriciləri qızıl - valyuta ehtiyatlarının həcmi ilə də müəyyən edilir. Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini, onun imkanlarını idxalı ödəmə dərəcəsi ilə də qiymətləndirmək olar. Bu valyuta ehtiyatlarının mal və xidmətlərin idxalına nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu göstəricinin artması ilə dövlətin riski azalır [25].

Ölkənin innovasiya potensialını, ödəməqabiliyyətliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən bir ixracdır. Dünya bazarında tələb və təklif daimi dəyişir. Ona görə də köhnə avadanlıqla, layihə ilə, ixtisasız işçi ilə istehsal edilən məhsulun satış bazarını tapmaq çətindir. Ona görə də ixracdan iqtisadiyyatdakı dəyişikliyin, onun innovasiya yoluna keçməsinin işarəsi kimi istifadə etmək olar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, idxalın ixtisarlılığı müəyyən həcmdə valyuta vəsaitlərinin azad olmasına və onun xarici borcun ödənilməsinə yönəltməyə imkan verə bilər. İdxalın artımına yalnız istehsalın modernləşdirilməsinə, yeni yüksək texnologiyaların tətbiqinə gətirib çıxaracağı halda yol vermək olar.

İnvestisiyanın əsas mənbəyi ÜDM həcmi ilə cari istehlakın - ümumi yığımın arasındakı fərdən yaranan yığımdır. İnvestisiyanın əsas hissəsi istehsal forndlarının modernləşdirilməsi və ixracat potensialının artırılmasına xidmət edən əsas kapitalın payına düşür. Valyuta daxilolmaları kimi investisiya göstəricisi də iqtisadi təhlil və təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsi üçün strateji əhəmiyyətə malikdir.

Dayanıqlı inkişafın ümumiləşdirici göstəriciləri dayanıqlı inkişafın bütün proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edir və digər ölkələrlə müqayisələri həyata keçirməyə imkan verir. Ümumiləşdirici göstəricilərə ÜDM-dan başqa insan potensialının inkişaf indeksinə əsaslanan dayanıqlı inkişafın inteqral göstəricisi, ətraf mühitin yüklənmə səviyyəsi də aid edilir. İnsan potensialının inkişaf indeksi vətəndaşların faktiki gəlirləri, təhsili və səhiyyə vəziyyəti baxımından ölkənin nəliyyətlərini ölçür. Bu istiqamətdə gözlənilən orta ömür müddəti, təhsilə əlçatanlıq, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli gəlir indeksləri hesablanır. Əgər ölkədə orta ömür müddətinin 85 ilə çatıbsa, hamı üçün təhsilin əlçatanlığı, vətəndaşların layiqli gəlir səviyyəsi təmin edilibsə onda bu göstəricinin qiyməti 1-ə bərabər olur. Əgər orta ömür müddəti 25 ildən az olarsa, əhali savadsız və kasıbdırsa, onda indeksin qiyməti sıfıra yaxınlaşır. Müasir dövrdə insan potensialının inkişaf indeksinin ölçülməsi üçün sosial-iqtisadi və qəndər bərabərsizliyini, çoxamilli yoxsulluğu nəzərə alan indekslərin hesablanması prioritet istiqamətlərdən biridir. Dayanıqlı inkişafın inteqral göstəricisini müəyyən etmək üçün insan potensialının inkişaf indeksini hesablayarkən ona ətraf mühitin yüklənməsi əmsalını daxil edirlər. O, ÜDM hər vahidinə düşən atılmış zərərli maddələrin həcmi xarakterizə edir.

İqtisadiyyatın inkişafı üçün qısa və orta müddətli məqsədlərin həyata keçirilməsinin praktiki vasitələrinin olması vacibdir. Belə vasitələr planlaşdırma göstəriciləridir [28, səh.14]. Planlaşdırma göstəriciləri iqtisadiyyatda struktur, təşkilati dəyişiklikləri, yəni yuxarda araşdırdığımız və seçilmiş makroiqtisadi göstəricilər əsasında onun tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Plan göstəriciləri sosial-iqtisadi inkişafın konsepsiya və proqnozlarından, iqtisadi tənzimləmə sistemindən və məqsədli dövlət proqramlarından ibarətdir. Belə planlaşdırma tövsiyyəedici xarakterdə olur və

coxsaylı amillərdən asılıdır. Bu zaman makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir. Hesablama zamanı nəzərə qaçan yanlışlıqlar və informasiyanın qeyri obyektivliyi planların reallığına, təşkilati qərarların səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsində makroiqtisadi göstəricilərin mühüm rolu danılmazdır. Onların hesablanması və dəyişmə meyllərinin müəyyən edilməsi iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsinə, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin müxtəlif istiqamətlərinə düzəlişlər etməyə imkan verir. Müəyyən regional və ümumimilli makroiqtisadi göstəricilərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və bütövlükdə milli təsərrüfatın inkişaf potensialının real qiymətləndirilməsinə əsaslanan daha səmərəli iqtisadi dəyişikliklər planının işlənilib hazırlanmasına imkan verir.

İqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən göstəricilər sistemi istehsalın bütün səviyyələrində fəaliyyət nəticələrinə öxünə daxil edir. Fəaliyyətin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı müəssisələr və digər təsərrüfat subyektləri, həmçinin sahələr və bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində həyata keçirilir. Bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edənlər makroiqtisadi göstəricilər adlandırılır. Onlar Milli Hesablar Sistemi əsasında müəyyən edilir və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərini - mal və xidmətlərin istehsalı, gəlirlərin yaradılması, bölgüsü və təkrar bölgüsü, onların son istifadəsini xarakterizə edir.

1.3. Sosial-iqtisadi inkişafın təhlilində milli hesablar sisteminin analitik imkanları və statistik təhlilin əsas istiqamətləri

İqtisadiyyat maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü və istehlakı ilə bağlı insanın həyat fəaliyyətinin xüsusi sferasıdır. Milli istehsal ölkə əhalisinin artan tələbatının ödənilməsi üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin başlıca starteji məqsədi cəmiyyətin artan tələbatlarını daha tam təmin etmək və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Eynizamanda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin başlıca məqsədi sosial xarakterdə dəqiq ifadə olunur. Başlıca məqsədə nail

olunması bir sıra strateji vəzifələrin - uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi artım, əhəlinin məşğulluğunun səmərəli səviyyəsi, sabit qiymət səviyyəsi, ölkənin xarici aləmlə münasibətlərinin tarazlığı - həll edilməsini nəzərdə tutur. Starteji planda digər vəzifələrə ətraf mühitin qorunması, struktur dəyişiklik, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, iqtisadi səmərəliliyin beynəlxalq səviyyəsi aid edilir. Eyni zamanda strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi kompleks taktiki vəzifələrin həll edilməsini tələb edir. Başlıca məqsəd, strateji və taktiki vəzifələr milli iqtisadiyyatın “məqsədlər ağacını” yaradır. İstənilən taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməməsi müvafiq strateji vəzifənin həll edilməsini təhlükə altına qoyur.

Resursların məhdudluğu şəraitində inkişafın coxsaylı vəzifələri, onun daxili və xarici şəraitinin sürətlə dəyişməsi inkişafın başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin zərurliyini şərtləndirir. Bu zaman taktiki və strateji vəzifələrin həyata keçirilməsinin məzmunu və tempi əhəmiyyətli şəkildə dəqiqləşdirilir. Deməli, ölkəyə iqtisadi artım deyil, dayanıqlı iqtisadi artım vacibdir. Sadəcə iqtisadi artımı deyil, iqtisadi dinamikanın yüksək keyfiyyətini təmin etmək gərəkdir. Konkret ölkənin şəraitinə uyğun inkişafın strateji məqsəd və vəzifələrin konkretləşdirilməsi onun milli prioritetlərinin müəyyən edilməsi deməkdir. Bu isə əhəmiyyətli şəkildə milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsindən, keyfiyyətli və dayanıqlı iqtisadi artımın ehtiyatlarını müəyyən edilməsindən, dövlətin iqtisadi siyasətinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasından və s. asılıdır [27].

Makroiqtisadi hadisə və proseslərin təhlilinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır [46]. Birincisi, o, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf meylini yaxud səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricilərin (milli gəlir, qiymətin ümumi səviyyəsi, məşğulluğun ümumi səviyyəsi və investisiyanın ümumi həcmi, iqtisadi artım tempi və s.) formalaşması prinsiplərinə istiqamətlənir. İkincisi, mikroiqtisadi təhlildən fərqli olaraq bütövlükdə iqtisadiyyatın öyrənilməsi bir-biri ilə əlaqədə olan bazarlar sistemi vasitəsilə iqtisadi subyektlər arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətə baxılması zəruriliyini nəzərdə tutur. Üçüncüsü, makroiqtisadi yanaşmada iqtisadiyyatın vəziyyətini və inkişafını müəyyən edən iqtisadi subyektlərin sayı artır. İstehsalçı və istehlakçılardan

başqa bu subyektlərin tərkibinə dövlət də daxil olur. Milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin açıq modelində makroiqtisadi təhlilin subyektlərinin tərkibinə həmçinin qalan dünyada daxil edilir.

Makroiqtisadi təhlilin vəzifəsi bütövlükdə milli iqtisadiyyatın fəaliyyət mexanizmini şərtləndirən prosesləri sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək və onların təsir imkanlarını və inkişaf meyllərini qiymətləndirməkdir. Belə təhlil milli hesabdərliq və proqnoz modelləri əsasında həyata keçirilir. Təhlil iqtisadiyyatın fəaliyyəti haqqında informasiya əldə etmək məqsədilə əvvəlki dövrün makroiqtisadi parametrlərinin müəyyən etməyə imkan verir ki, bundan da yeni iqtisadi konsepsiyanın işlənilib hazırlanması və ona düzəlişlər edilməsində istifadə edilir. Proqnoz modelləri gələcəkdə makroiqtisadi göstəricilərə hansı amillərin, necə təsir göstərdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Makroiqtisadi təhlildə tədqiqatın həm ümumi, həm də spesifik metodlarından istifadə edilir [43, səh. 104]. Makroiqtisadi təhlilin əsasında axınların yaxud ÜDM, gəlirlərin və xərclərin dövriyyəsi modeli durur. Dünya təcrübəsində milli iqtisadiyyatın mühüm inkişaf meyllərini və nisbətlərini xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması daha geniş yayılmış metodikası milli hesablar sistemidir. Milli hesablar sisteminin beynəlxalq standartlarının nəşr edilməsi dövrü 1947-ci ildən BMT-nin məruzəsi ilə başlamışdır. Həmin məruzənin əsas hissəsi C.M. Keynisiin davamçısı R.Stoun tərəfindən yazılmışdır. Bu məruzədə milli uçotun mühüm prinsipləri formalaşdırılmışdır [24, səh. 79].

Milli hesablar sistemi makroiqtisadi proseslərin təhlili və təsviri üçün tətbiq edilən və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemidir. Bu sistemin əsas təyinatı səmərəli uçotu, təhlili və bütün səviyyələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılmasını təmin etməkdir. Mahiyyət etibarilə o, qapalı təsərrüfat dövrü (bir qayda olaraq təqvim ili) çərçivəsində gəlirlər dövriyyəsinə makroiqtisadi, mühasibat, rəqəmli əks etdirilməsidir. Geniş mənada milli hesablar sistemi resurslar, sahələrarası balans, tədiyə balansı və s. daxil olmaqla makroiqtisadi hesablamaları əha-

tə edir. Bu zaman hesablar iqtisadiyyatın sektorları, sahələri, ayrı-ayrı iqtisadi əməliyyatlar, bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə qruplaşdırıla bilər.

Milli hesablar sistemi elmi tədqiqat və təhlil, sosial-iqtisadi siyasətin işlənilməsi üçün istifadə edilən makroiqtisadi hesablamaların ümumi, sistemləşdirilmiş və çevik kompleksini özünə birləşdirən statistik bazadır. O, iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan ölkələrin tələbatları nəzərə alınmaqla işlənilmiş və demək olar ki, bütün ölkələrin istifadə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda o, iqtisadi statistikanın digər sahələrində standartlar üçün ilkin əsasdır, həmçinin bu statistik sistemlərin inteqrasiyasına və onların milli hesablara uyğunlaşdırılmasına imkan verir.

Milli hesablar sisteminin konseptual əsası iqtisadi təhlil, qərarların qəbul edilməsi və iqtisadi siyasətin işlənilməsi üçün nümunəvi formada iqtisadi göstəriciləri hesablamağa və təqdim etməyə şərait yaradır. Hesablarda iqtisadiyyatın fəaliyyəti haqqında anlayışlara və iqtisadi nəzəriyyənin prinsiplərinə uyğun olaraq təşkil edilmiş böyük həcmdə təfərrüatlı informasiya ümumiləşdirilmiş şəkildə öz əksini tapır. Onlar ölkədə həyata keçirilən mürəkkəb iqtisadi fəaliyyət, həmçinin bazarda yaxud bazardan kənarda müxtəlif iqtisadi subyektlər və subyektlər qrupu arasında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyət haqqında ümumiəhatəli və təvərrüatlı hesabatı təmin edir.

Milli hesablar sistemi yalnız bu və ya digər dövrə iqtisadi fəaliyyət deyil, həm də iqtisadiyyatın aktiv və öhdəliklərinin səviyyəsi, deməli ölkə vətəndaşlarının sərvəti haqqında da informasiya verir. Bundan başqa bu sistemdə ölkənin milli iqtisadiyyatının qalan dünya ilə əlaqələrini əks etdirən xarici əməliyyatlar hesabı da qurulur.

Milli hesablar sistemi çərçivəsində bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsinə iqtisadi fəaliyyətin göstəricisi kimi geniş istifadə edilən bəzi mühüm ümumiləşdirici statistik göstəricilər (ÜDM, MG və s.) müəyyən edilmişdir. Lakin çoxdandır ki, belə göstəricilərin hesablanması müvafiq hesabların tərtibinin başlıca məqsədi deyildir. İqtisadiyyatın necə fəaliyyət göstərdiyini analamaq üçün onun müxtəlif sektorları arasın-

dakı qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyətin müşahidə və təhlil edilməsi imkanlarına malik olmaq vacibdir. Milli hesablar sistemi ümumiləşdirmənin müxtəlif səviyyələrində (ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər, institusional vahidlər qrupu, institusional sektorlar və sahələr, bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində) tətbiq üçün nəzərdə tutulmuşdur [21].

Milli hesablar sisteminin əsas məqsədi iqtisadi inkişafın nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün əlverişli olan makroiqtisadi göstəricilər bazasının formalaşdırılmasında istifadə edilə bilən ümumiəhatəli konseptual əsası və hesabların strukturunu təmin etməkdən ibarətdir. Belə məlumatlar bazasının mövcudluğu qərarlar qəbul edilməsinin, informasiyalı və səmərəli sosial-iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasının zəruri şərtidir.

Milli hesablar sisteminin ümumi daxili məhsul, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul və s. kimi bir sıra mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən analitiklər, siyasi xadimlər, mətbuat nümayəndələri, biznes dairələri, bütövlükdə cəmiyyət iqtisadi fəaliyyətin və rifahın ümumiləşdirilmiş, qlobal göstəriciləri kimi geniş istifadə edirlər. Belə əqreqlərin, onunla bağlı qiymət və həcm göstəricilərinin dinamikası haqqında məlumatlardan iqtisadi fəaliyyətin, dövlətin həyat keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin nəticələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

Milli hesablar sistemi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxud iqtisadiyyatın sahəvi strukturundan asılı olmayaraq iqtisadi təhlil, qərarların qəbul edilməsi və iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun əsas konsepsiya və təsnifatları universal xarakter daşıyan iqtisadi nəzəriyyə və prinsiplərə əsaslanır və tətbiq edildiyi konkret iqtisadi şəraitdən asılı deyildir. Təsnifatlar və hesabların aparılması qaydası da universaldır.

Milli hesablar həm iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərini, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarını əhatə edən informasiyanı təqdim edir. Bu istehsal, ev təsərrüfatlarının, dövlət idarəetmə orqanlarının istehlakı, kapital yığılı, ixrac, idxal və s. kimi əsas iqtisadi axınların dinamikasını, həm cari, həm də müqayisəli qiymətlərlə müşahidə etməyə imkan verir. Bundan başqa yalnız hesablar sistemi çərcivəsində müəyyənləşdirilən və ölçülən bəzi mühüm balanslaşdırıcı maddələr və nisbətlər

(dövlət büdcəsinin kəsiri və profisiti, həm iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatda əmnətləşdirilən yaxud investisiyalaşdırılan gəlirin xüsusi çəkisi, xarici ticarətin saldosu və s.) haqqında informasiya da verilir.

Milli hesablar sistemində həmçinin sənaye istehsalının aylıq indeksləri, istehlak qiymətləri və istehsalçı qiymət indeksləri kimi qısamüddətli göstəricilərin dinamikasının qiymətləndirilməsi və şərhü üçün əsas təmin edən məlumatlarda öz əksini tapır. Əgər milli hesablar sisteminin bəzi əsas göstəriciləri həm illik, həm də rüblük hesablansa iqtisadiyyatın inkişafının monitorinqini daha yaxşı həyata keçirmək olar. Lakin milli hesablar sisteminin bir çox hesabları və cədvəlləri, aktiv və passivlər balansı ildə bir dəfə tərtib edilir.

Milli hesablardan həmçinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafını müəyyən edən amillərin öyrənilməsi üçün də istifadə edilir. Bu cür təhlil adətən milli hesablar sistemi çərçivəsində formalaşdırılan dəyər və həcm göstəricilərinin zaman sıralarına ekonometrik metodları tətbiq etmək yolu ilə müxtəlif iqtisadi dəyişənlərin funksional qarşılıqlı əlaqələrinin parametrlərinin qiymətləndirilməsindən ibarət olur. Belə tədqiqatlar üçün istifadə edilən makroiqtisadi modellərin növləri müvafiq tədqiqatçının aid olduğu iqtisadi fikir məktəbindən, həmçinin təhlilin məqsədlərindən asılı olaraq fərqli ola bilər. Lakin milli hesablar sistemi eyni şərtlərlə müxtəlif iqtisadi nəzəriyyə və modellərin tələblərini ödəmək üçün kifayət qədər çevikdir.

Qısamüddətli perspektivə iqtisadi siyasətin formalaşdırılması iqtisadiyyatın cari vəziyyətinin və son meyllərin qiymətləndirilməsinə, həmçinin gələcəkdə dəyişmə ehtimalı haqqında təxminlərə yaxud proqnozlara əsaslanır. Qısamüddətli proqnozlar bir qayda olaraq ekonometrik modellərdən istifadə edilərək təşkil edilir. Orta və uzunmüddətli perspektivə iqtisadi siyasət ümumi iqtisadi strategiya kontekstində formalaşdırılmalıdır.

Iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və idarəetmə qərarların qəbul edilməsi dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində, həmçinin dövlət və xüsusi korporasiyalar çərçivəsində baş verir. İri məsələ, transmilli korporasiyaların öz tələbatlarını nəzərə almaqla xüsusi makroiqtisadi modellərini yarada bilmək imkanları vardır ki, bunu

üçün milli hesabların məlumatları lazımdır. Nəhəng korporasiyaların investisiya proqramları gələcəyin uzunmüddətli iqtisadi inkişafın gözləntilərinə əsaslanmalıdır ki, bu da milli hesabların məlumatlarını tələb edir. Bundan başqa ayrı-ayrı müştərilər üçün proqnozlar tərtib edən ixtisaslaşmış agentliklər vardır. Bir qayda olaraq belə agentliklərə milli hesabların olduqca təfərrüatlı məlumatları lazımdır.

Milli hesablar sistemindən beynəlxalq təşkilatlara beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş konsepsiyalara və təsnifatlara uyğun milli hesabların məlumatlarını təqdim etmək üçün də istifadə edilir. Nəticədə əldə edilmiş məlumatlar ÜDM yaxud əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM kimi əsas ümumiləşdirici göstəricilərin beynəlxalq müqayisəliliyi, həmçinin investisiyanın, vergilərin yaxud dövlət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti kimi struktur statistik göstəricilərin müqayisəliliyi üçün geniş tətbiq edilir. Belə müqayisələrin nəticələrindən iqtisadçılar, mətbuat nümayəndələri və digər analitiklər bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatının fəaliyyət səmərəliliyini iqtisadi inkişaf səviyyəsi eyni olan ölkələrlə müqayisədə qiymətləndirmək üçün istifadə edirlər. Onlar ayrıca götürülmüş ölkənin iqtisadi inkişafının dinamikasını xarakterizə edən məlumatların dəqiqliyi, iqtisadi proqramın səmərəliliyi haqqında ictimai və siyasi fikrə təsir göstərə bilər. Bundan başqa ölkə qrupları üzrə milli hesablar dəstinə daxil olan məlumatlar bazası ekonometrik təhlil məqsədi ilə istifadə edilə bilər ki, bu da funksional qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsi üçün müşahidənin daha geniş dairəsini təmin edir.

Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif ölkələrin ÜDM, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli gəlir göstəricilərindən istifadə edərək onların borc, kömək yaxud digər vəsaitləri almaq hüququnu, onların verilməsi şərtlərini müəyyən edir.

Əgər vəzifə istehsalın həcmi və əhalinin hər nəfərinə düşən mal və xidmətlərin istehlakını müqayisə etməkdən ibarətdirsə, onda milli valyutada olan məlumatlar mübadilə məzənnəsi ilə deyil, paritet alıcılıq qabiliyyəti əsasında yenidən hesablanmalıdır. Yaxşı məlumdur ki, nə bazar, nə də mübadilə məzənnəsi iki müxtəlif valyutanın nisbi daxili alıcılıq qabiliyyətini əks etdirmir. Əgər ÜDM yaxud digər statistik göstəricini mübadilə məzənnəsindən istifadə edib bir valyutada yenidən hesab-

lasaqlar alınmış nəticə mənzərəni real əks etdirməyəcəkdir. Ona görə də mübadilə məzənnəsindən istifadə edərək hesablanan məlumatları müvafiq mal və xidmətlərin həcmnin nisbi göstəricisi kimi istifadə etmək olmaz.

Baxmayaraq ki, beynəlxalq təşkilatlar milli hesablar sisteminin məlumatlarından beynəlxalq münasibətlərdə müqayisələr üçün istifadə edir, lakin o, bu məqsəd üçün yaradılmamışdır. O, dünyanın əksər ölkələri üçün özlərinin şəxsi milli vəzifələrini həll etmək üçün standart, universal sistemə çevrilmişdir. Milli statistika orqanları və dövlət qurumları həqiqətən maraqlıdır ki, MHS iqtisadi siyasətin formalaşdırılması məsələləri üzrə qərar qəbul edilməsi və iqtisadi təhlil sahəsində tələbatlarını təmin etsin və ona görə də bu sistemin inkişafında fəal iştirak edirlər.

Bu sistemin dünyanın əksər sivil ölkələrində tətbiqi həm ayrı-ayrı ölkə, həm də bütövlükdə dünya üzrə iqtisadi fəaliyyətin müqayisəli qiymətləndirilməsi imkanlarını artırmışdır ki, bu iqtisadi inkişafın qlobalaşdığı müasir şəraitdə xüsusilə aktualdır. Bu gün milli hesablar sisteminin ölkəmizin makroiqtisadi statistikasının əsasını təşkil etməsi heç də təsadüfi deyildir.

Təhlil təcrübəsində milli iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini, mühüm makroiqtisadi nisbətləri qiymətləndirmək üçün bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir ki, qeyd etdiyimiz kimi onlar da milli hesablar sistemi əsasında formalaşdırılır. Ümumiyyətlə, struktur nisbətlər milli iqtisadiyyatın sisteməyadan amilləridir. Onlar optimal qiymətinin tapılması iqtisadi inkişafın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə birbaşa bağlıdır. MHS-nin analitik imkanları belə sistem yaranan amillərin rolunu qiymətləndirməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyata bir sıra əlamətlər (sektor, təkrar istehsal, institusional, regional, sosial və s.) üzrə təsnifatlaşdırıla bilən müxtəlif struktur yaranan amillər daxildir.

Milli hesablar sistemi çərçivəsində baza qruplaşdırma milli iqtisadiyyatın strukturunda aşağıdakı üç sektorun ayrılmasına əsaslanır:

- ilkin (istehsal və təbii resursların hasilatı ilə bağlı sahələr),
- ikinci (emal sənayesi sahələri),
- üçüncü (dövlət idarəetməsi və s. daxil olmaqla xidmət sferası).

İqtisadi inkişafı təhlil etmək üçün həmçinin milli iqtisadiyyatın strukturunda real və maliyyə sektorlarının ayırd edilməsindən də geniş istifadə edilir. Birinci ümumi daxili məhsulun həcmi, ikinci isə mal dövriyyəsini və digər maliyyə əməliyyatlarını təmin etmək üçün zəruri olan pulun miqdarı ilə müəyyən edilir [14].

Milli iqtisadiyyatda baza proseslər resursların istehlakındakı nisbətləri, istehlak, yığım və investisiya uyğunluğunu əks etdirən təkrar istehsalın strukturunun təhlili vasitəsilə qiymətləndirilir ki, bu da sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətliliyini xarakterizə edir. Təkrar istehsalın strukturu dairəsində aşağıdakıları ayırd etmək olar:

1) Sahələr və sahələrarsı komplekslər arasında əsas iqtisadi göstəricilər (məhsul buraxılışı, işçilərin sayı, resursların istehlakı və s.) üzrə nisbətləri xarakterizə edən sahəvi struktur,

2) Elmtutumluluq dərəcəsinə və texnoloji səviyyəyə (məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi, əsas istehsal fondalarının dəyəri və s.) görə qruplaşdırılmış istehsal sahələri arasındakı əsas iqtisadi nisbətləri xarakterizə edən texnoloji struktur,

3) Ərazi rakursunda (əhalinin sayı, məhsul buraxılışı, regionlar üzrə investisiyanın həcmi və s.) əsas iqtisadi nisbətləri əks etdirən regional struktur,

4) Müəyyən institusional əlamətlərə (mülkiyyət forması, istehsalın idarəedilməsi və təşkili forması, hüquqi status və s.) uyğun olaraq əsas iqtisadi göstəricilər üzrə iqtisadi sistemin ünsürlərinin qruplaşdırılmasını və ayırd edilməsini nəzərdə tutan institusional struktur,

5) Bütövlükdə milli iqtisadiyyat və onun tərkib ünsürləri nöqteyi-nəzərindən müxtəlif maddi və maliyyə resurslarının istehlakı və istifadəsi nisbətlərini və uyğunluğunu xarakterizə edən istehlakın strukturu,

6) mühüm iqtisadi kriteriyalar (gəlir səviyyəsi, mülkiyyətin mövcudluğu, ixtisas və s.) əsasında sosial qrupların qıyrd edilməsini nəzərdə tutan sosial struktur və s.

Milli iqtisadiyyatda təkrar istehsal proseslərinin təhlili üçün digər sosial-iqtisadi nisbətlərdən də istifadə edilə bilər. Xüsusilə makroiqtisadi tənzimləmədə məc-

mu tələb və təklifin, idxal və ixracın, istehlak və investisiyanın, köhnə və yeni avadanlıqların, pul və mal kütləsinin və s. nisbətələri mühüm rol oynayır.

Beləliklə, bu qeyd edlənələrə əsaslanaraq makrosəviyyədə bu nisbətlərin hesablanması və təhlilinin statistik informasiya bazası kimi milli hesablar sisteminin məlumatlarının təhlilinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

- iqtisadi artım tempini müəyyən etmək, həmçinin bu prosesin xarakterini müəyyən edən amillərin (məhsuldarlıq, fond və enerji tutumluluq, innovasiya və s.) rolunu aşkar etmək,

- iqtisadiyyatın sahəvi strukturunu və onun zaman etibarilə dəyişməsinə, həmçinin onun amillərini müəyyən etmək,

- gəlirlərin ilkin bölgüsü mərhələsində maddi işçilər, müəssisələr və dövlət arasında nisbətləri, həmçinin iqtisadiyyatın vergi yükünü və s. statistik təhlil etmək.

- son istehlak və yığım arasındakı nisbəti müəyyən etmək, həmçinin investisiyanın dinamikasına təsir edən amilləri statistik qiymətləndirmək

- investisiyanın maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi olan milli əmanəti müəyyən etmək,

- bütövlükdə iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı sektorları üzrə borclanmanın (kreditləşmənin) həcmi aşkar etmək,

- əhəlinin istehlakının və real gəlirlərinin səviyyəsini və dinamikasını öyrənmək

- ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərin təsirini statistik təhlil etmək,

- həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin səmərəliliyini və nəticələrini statistik qiymətləndirmək və s.

FƏSİL II

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL-IQTISADI INKIŞAFININ ƏSAS MEYLLƏRİNİN STATISTİK TƏDQIQI

2.1. MHS göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili

Hər bir ölkənin milli iqtisadi modeli çoxlu sayda amillərlə şərtlənir. Sosial-iqtisadi inkişafın coxsaylı amilləri və onların fasiləsiz transformasiyası milli iqtisadi modelin xarakterini müəyyən edir. Eyni zamanda iqtisadi integrasiya həmişə iqtisadi davranışın ümumi qaydasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, müasir dövr təsərrüfatçılığın ümumi şərtlərinin fəal standartlaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının ümummilli şərtləri obyektiv və tarixən yaranan şəraitdir. Bu şərait müvəqqəti əhəmiyyətli deyil, yəni inkişafın istisna edilməyən milli amili kimi çıxış edir. Sosial-iqtisadi inkişafın belə ümummilli şərtlərinə ölkənin təbii-iqlim şəraiti, milli istehsalın resurs amilləri, inkişafın ərazi və regional amilləri, sosial-mədəni şərait aid edilir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının ümummillii amillərinə əsaslanaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanın özünəməxsus sənaye, nəqliyyat, turizm və s. sektoru formalaşmışdır. Bu isə ölkənin güclü iqtisadiyyatının yaradılmasına və insan kapitalının artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı və xarici mühit amillərinin təsirinin gücləndiyi son dövrlərdə ölkəmiz iqtisadi inkişaf, maliyyə bazasının formalaşdırılması, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, strateji əhəmiyyətli layihələrə sahiblik etməsi və s. sahəsində böyük uğurlara imza atmışdır [9, səh. 98].

Uzunmüddətli perspektivə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərini və prioritetlərini müəyyən etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası təsdiq edilmiş və orada nəzərdə tutulan hədəflərə nail olunması məqsədilə

iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif məsələlərini əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir) qəbul edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu məqsədlərlə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Bu sənədlərdə inkişafın prioritet istiqamətləri, dayanıqlı iqtisadi artımın mənbələri, innovasiyalı inkişafın resurs təminatı və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [1,2].

Ötən dövr ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının miqyasını və dinamikasını təhlil etmək, inkişafın xarakterini və amillərini aşkar etmək məqsədilə zəruri olan informasiya milli hesablar sistemində verilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sektorları üzrə qurulan hesabların yaratdığı zəngin məlumatlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafını müxtəlif istiqamətlərdə statistik təhlil etməyə imkan verir.

İqtisadi artım sosial-iqtisadi inkişafın əsası kimi çıxış edir. Milli hesablar sistemində mühüm göstərici ümumi daxili məhsuldur. O, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsal edilmiş mal və göstərilmiş xidmətlərin bazar qiymətlərində illik dəyərini ifadə edir və onun vasitəsilə son istehlakı, yığılı və xalis ixrac kimi mühüm makroiqtisadi göstəricilər, həmçinin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və imkanları müəyyən edilir. İqtisadiyyat üzrə qurulan toplu hesablardan biri olan məhsul və xidmətlər hesabının son illərdə iqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilərin, xüsusilə ölkənin ümumi buraxılışının, bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsulunun həcmi artıdığını göstərir (cədvəl 1). Belə ki, 2010-cı ildə ölkədə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi təxminən 59 mlrd. manat, 2014-cü ildə 83 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə 88 mlrd. manat olmuşdur. 2010-cı illə müqayisədə 2016-cı ildə bu göstərici 49,2%, 2014-cü illə müqayisədə isə 6% artmışdır. 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi mütləq ifadədə 8554,4 mln. manat, nisbi ifadədə isə 10,8% artmışdır [3].

Təhlil edilən dövrdə istehsal prosesində tam istehlak edilən yaxud transformasiya olunan mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirən aralıq istehlakın həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2010-cu ildə aralıq istehlakın həcmi 18,2 mird. manat, 2015-ci ildə

29,5 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə daha çox, yəni 31,7 mlrd. manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında məhsul və xidmətlər hesabı,
cari qiymətlərlə, milyon manat [3].

Göstəricilər	2010	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Ehtiyatlar</i>						
Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı	57792,5	75756,6	81166,4	83311,4	78991,1	87545,5
Aralıq istehlak	18 209,0	24 404,9	26 862,8	28 710,3	29 470,1	31 743,1
Məhsula və idxala vergilər (+)	3 006,5	3 550,8	4 036,8	4 601,8	5 036,9	4 771,8
Məhsula və idxala subsidiyalar (-)	130,0	158,8	158,8	188,8	177,9	180,6
Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	42 465,0	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60393,6
<i>İstifadə</i>						
Faktiki son istehlak xərcləri	21 336,1	27 370,2	30 363,0	33 238,8	37 575,7	42 853,0
o cümlədən:						
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri	18 490,2	23 897,4	26 719,4	29 335,2	33 401,5	37 892,8
Kollektiv xidmət göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərcləri	2 845,9	3 472,8	3 643,6	3 903,6	4 174,2	4 960,2
Əsas fondların ümumi yığımı	7 714,5	12 292,8	15 007,4	16 187,8	15 131,4	14 992,0
Maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi (+;-)	- 45,5	- 75,8	- 79,1	47,0	48,0	64,0
Mal və xidmətlər üzrə xalis ixrac	14 278,2	15 156,5	12 890,7	10 070,1	1 624,9	1 678,6
Mal və xidmətlər üzrə ixrac	23 060,5	29 000,3	28 169,3	25 537,5	20 552,8	28 054,0
Mal və xidmətlər üzrə idxal (-)	8 782,3	13 843,8	15 278,6	15 467,4	18 927,9	26 375,4
Statistik fərq	-818,3	0,0	0,0	-529,6	0,0	806,0
İstifadə olunmuş ümumi daxili məhsul	43 283,3	54 743,7	58 182,0	59 543,7	54 380,0	60 393,6

2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə məhsul və xidmətlərin buraxılışı üçün lazım olan aralıq istehlakın həcmi 74%, 2015-ci ilə nisbətən isə 7,6% artmışdır. əgər 2010-cu ildə aralıq istehlak məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının 31,5%-ni təşkil

edirdisə, 2014-cü ildə 34,5%, 2015-ci ildə 37,3%, 2016-cı ildə isə 36,2% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi bu göstəricinin payı 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə 4,7 bənd artdığı halda, 2015-ci illə müqayisədə əksinə 1,1 bənd azalmışdır.

Bu hesabın mühüm göstəricilərindən biri də bazar qiymətlərində hesablanmış ümumi daxili məhsuldur. 2010-cu ildə ölkənin bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsulunun həcmi 42,5 mlrd. manat, 2015-ci ildə 54,4 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə 60,4 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə cari qiymətlərlə bu göstərici 11,1% artmışdır.

Araşdırılan dövrdə faktiki son istehlakın dinamikası yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə cari qiymətlərlə faktiki son istehlakın həcmi təxminən 2 dəfə, 2015-ci ilə nisbətən isə 14,1% artmışdır. 2010-cu ildə faktiki son istehlakın 86,9%-i və 13,1% 2016-cı ildə isə 88,3%-i və 11,7%-i müvafiq olaraq ev təsərrüfatlarının kollektiv xidmət göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlakının payına düşmüşdür.

2010-2016-cı illərdə mal və xidmətlərin ixracının həcmi onların idxalının həcmindən çox olduğu üçün mal və xidmətlərin xalis ixracı müsbət olmuşdur ki, bu ölkəyə valyuta axınını təmin etmişdir. Lakin əvvəlki illərlə müqayisədə son dövrlərdə bu maddə üzrə ölkəyə valyuta daxilolmalarının miqyası xeyli daralmış və tempi xeyli azalmışdır.

Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində birbaşa istehsalla bağlı prosesləri xarakterizə etmək üçün istehsal hesabı tərtib edilir. Bu hesabın vasitəsilə iqtisadi inkişafı xarakterizə edən və digər ümumiləşdirici göstəriciləri əldə etmək üçün istifadə edilən mühüm göstəricini - ümumi əlavə dəyər hesablanır. Bu hesabın məlumatlarına görə 2010-cu ilin məhsul və xidmətlərinin həcmindən yəni 57797,5 mln. manatdan aralıq istehlakın, yəni 18209,0 mln. manatı çıxsaq ümumi əlavə dəyərin həcmi, yəni 39588,5 mln. manatı alırıq. Digər dövrlər üzrə də belə hesablamaları aparsaq müvafiq illərin ümumi əlavə edilmiş dəyərinin məbləğini tapırıq. Bu göstəriciyə istehsal prosesində istehlak edilən əsas kapitalın həcmi daxildir. 2 sayılı cədvəlin məlumatların-

dan göründüyü kimi 2015-ci il istisna olmaqla 2010-2014-cü illərdə ona davamlı artım xas olmuşdur (cədvəl 2). Belə ki, 201-cu ildə ölkə iqtisadiyyatının ümumi əlavə

Cədvəl 2

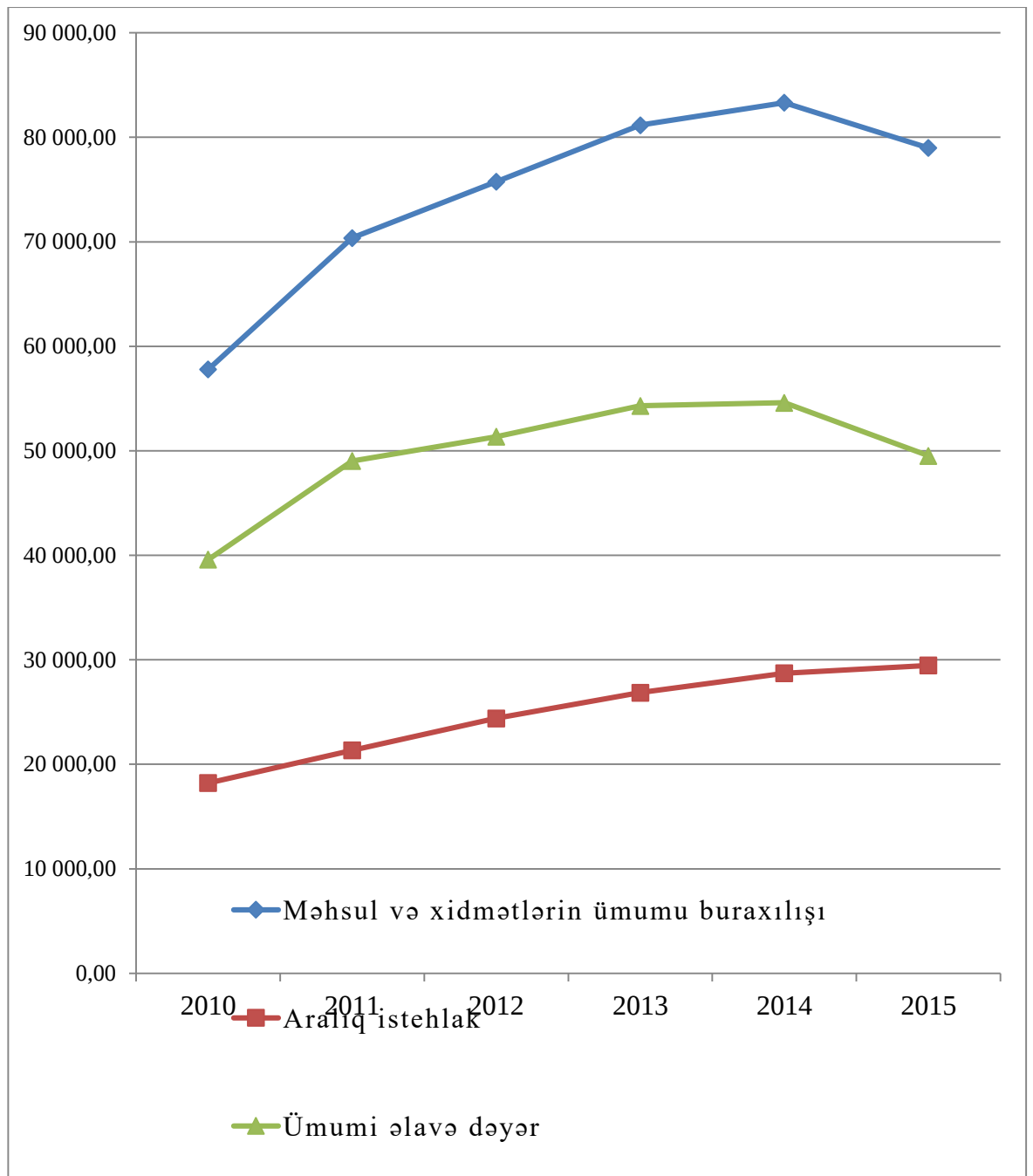
2010-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal hesabı,
cari qiymətlərlə, milyon manat [3,4]

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ehtiyatlar						
Əsas qiymətlərdə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı	57 797,5	70 361,3	75 756,6	81 166,8	83 311,4	78991,1
İstifadə						
Aralıq istehlak	18 209,0	21 335,3	24 404,9	26 862,8	28 710,3	29470,1
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərdə)	39 588,5	49 026,0	51 351,7	54 304,0	54 601,1	49521,0

dəyərinin həcmi 39,6 mlrd. manat, 2012-ci ildə 51,4 mlrd. manat, 2015-ci ildə isə 49,5 mlrd. manat olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə ümumi əlavə dəyərin həcmi 25% artdığı halda, 2014-cü illə müqayisədə isə əksinə 9,3% azalmışdır. Bu dövr ərzində ümumi əlavə dəyərin həcmindən dəyişməsinə 1 saylı xətti qraafik daha əyani göstərir (şəkl 1).

Müşahidə edilən mühüm meyl mal və xidmətlərin ümumi buraxılışın və ümumi əlavə dəyərin həcmi ilə müqayisədə aralıq istehlakın həcmindən davamlı olaraq artmasıdır. 2010-cu ildə aralıq istehlak ümumi əlavə dəyərin 46%-ni, 2012-ci ildə 47,5%-ni təşkil edirdisə, 2015-ci ildə bu göstərici 59,6%-ə yüksəlmişdir ki, bu da ümumi əlavə dəyərin hər manatına düşən xərcin artdığı deməkdir.

İqtisadi dövriyyədə gəlirlər axını mühüm rol oynadığından milli hesablar sistemində gəlirlərin hərəkətini xarakterizə etmək üçün bir sıra hesablar tərtib edilir. Bu məqsədlə tərtib edilən ilk gəlir hesabı onun yaranması hesabıdır. Bu hesabın məlumatları gəlirlərin hərəkətinin ilk mərhələsini, yəni yaranmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu hesabın məlumatlarından aydın görünür ki, 2010-cu ildə ölkədə yaradılan 39,6 mlrd. manatlıq ümumi əlavə dəyərin 6,8 mlrd. manatını (17,2%),

Şək.1. 2010-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışın, aralıq istehlakın və ümumi əlavə dəyərin dinamikası, mln. manat

2

0

1

3

ildə 54,3 mlrd. manatın 10,1 mlrd. manatını (18,6%), 2015-ci ildə isə 49,5 mlrd. manatın 11,0 mlrd. manatını (22,2%) əmək ödənişləri təşkil etmişdir. Baxmayaraq ki, ⁴² davamlı olaraq artmışdır (cədvəl 3).

2010-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı,
cari qiymətlərlə, milyon manat [3]

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Ehtiyatlar</i>						
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərdə)	39 588,5	49 026,0	51 351,7	54 304,0	54 601,1	49 521,0
<i>İstifadə</i>						
Əmək ödənişləri	6 820,4	7 761,0	8 961,2	10 077,0	10 560,5	10 965,0
İstehsala digər vergilər (+)	191,7	277,0	379,2	378,9	249,9	387,3
İstehsala digər subsidiyalar (-)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	32 576,4	40 988,0	42 011,3	43 848,1	43 790,7	38 168,7
Əsas fondların istehlakı	2 299,1	2 406,7	2 566,2	2 617,8	3 466,3	3 643,3
Xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlirlər)	30 277,3	38 581,3	39 445,1	41 230,3	40 324,4	34 525,4

2010-2015-ci illərdə iqtisadiyyatın mumi mənfəətinin həcmində dinamikasında da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2010-cı ilə nisbətən 2015-ci ildə ümumi mənfətin həcmi 17,2% artdığı halda, 2014-cü ildə 12,8% azalmışdır.

Ümumi mənfəətlə müqayisədə əsas fondların istehlakı bu dövrdə davamlı olaraq artmışdır. 2010-cu ildə əsas kapitalın istehlakının həcmi 2,3 mlrd. manat olduğu halda, 2013-cü ildə 2,6 mlrd. manata, 2015-ci ildə isə 3,6 mlrd. manata yüksəlmişdir. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə onun artımı 2,95 təşkil etmişdir. Ümumi mənfətin həcmində əsas fondların istehlakı kənarlaşdırıldıqdan sonra alınan xalis mənfəət araşdırılan dövrdə müəyyən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Belə ki, 2010-2013-cü illər ərzində xalis mənfəətin həcmində artma meyli xarakterik olsada, əksinə 2013-2015-ci illərdə ərzində azalma meyli xas olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə xalis mənfəətin həcmi 36%, 2013-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə isə əksinə 16,3% azalmışdır.

Gəlirlərin hərəkəti prosesinin növbəti mərhələlərini səciyyələndirmək üçün milli hesablar sistemində iki mühüm gəlir hesabı - gəlirlərin ilkin və təkrar bölüşdürülməsi hesabları tərtib edilir.

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının ehtiyatlar hissəsinin birinci maddəsi gəlirlərin yaranması hesabının istifadə hissəsinin son maddəsi, yəni ümumi mənfəət çıxış edir. Bu hesabın ehtiyatlar hissəsinin digər maddələri əmək ödənişləri, istehsalat digər vergilər, subsidiyalar və mülkiyyətdən alınmış gəlirlər təşkil edir. Rəsmi statistikanın məlumatları təhlil edilən dövrdə mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi, mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmindən az olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi 15, 0 mlrd. manat, 2013-cü ildə 17,0 mlrd. manat təşkil etdiyi halda, 2015-ci ildə 13,0 mlrd. manat olmuşdur. Bu dövrdə mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi müvafiq olaraq 17,8 mlrd. manat, 20,1 mlrd. manat və 14,8 mlrd. manat olmuşdur. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmi 24,9%, mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmi isə 22,9% azalmışdır.

Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlərin həcmnin mülkiyyətdən alınmış gəlirlərin həcmindən çox olması ilkin gəlirlərin ümumi qalıqına, yəni ümumi milli gəlirin həcminə öz təsirini göstərmişdir. 2010-cu ildə ilkin gəlirlərin ümumi qalıqının həcmi təxminən 40 mlrd. manat, 2014-cü ildə 57 mlrd. manat, 2015-ci ildə isə 53 mlrd. manat olmuşdur. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə ümumi milli gəlirin həcmi 7% azalmışdır.

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı əks etdirilən məlumatlar əsasında vacib makroiqtisadi göstəricilərdən hesab edilən sərəncamda qalan ümumi gəlir hesablanır. İlkin gəlirlərin ümumi qalıqını yaxud ümumi milli gəlirin üzərinə alınmış cari transfertlərin həcmi gəlib verilmiş cari transfertlərin həcmi çıxsaq həmin göstəricini alınıb olarıq. Tərtib edilmiş bu hesabın məlumatlarına görə araşdırılan dövrdə alınmış cari transfertlərin həcmi verilmiş transfertlərin həcmindən çox olmuşdur ki, bu da sərəncamda qalan ümumi gəlirin həcminə müsbət təsir göstərmişdir.

Milli hesablar sisteminin gəlir axınları ilə bağlı mühüm hesablarından biri də sərəncamda qalan gəlirlərin istifadə hesabıdır (cədvəl 4).

Bu hesab sərəncamda qalan gəlirlərin istifadə istiqamətlərini xarakterizə edir və sahədə formalaşan meylin iqtisadi inkişaf üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həm son istehlak xərclərində, həm də qənaətdə baş verən dəyişikliklər iqtisadi proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərir.

2010-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı, cari qiymətlərlə, milyon manat [3].

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Ehtiyatlar</i>						
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	40 811,1	49 479,5	52 050,7	55 696,4	57 866,4	53 266,8
<i>İstifadə</i>						
Son istehlak xərcləri	21 336,1	24 679,7	27 370,2	30 363,0	33 238,8	37 575,7
Qənaət	19475,0	24799,8	24680,5	25333,4	24627,6	15691,1
Xüsusi çəkisi, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Son istehlak xərcləri	52,3	49,9	52,3	54,5	57,4	70,5
Qənaət	47,7	50,1	47,7	45,5	42,6	29,5

4 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2010-2015-ci illərdə son istehlak xərclərinin dinamikası yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə 40,8 mlrd. manatlıq sərəncamda qalan ümumi gəlirin 21,3 mlrd. manatı yəni 52,3%-i, 2013-cü ildə 55,7 mlrd. manatlıq sərəncamda qalan ümumi gəlirin 30,4 mlrd. manatı, yəni 54,5%-i, 2015-ci ildə isə 53,3 mlrd. manatlıq sərəncamda qalan ümumi gəlirin daha çox hissəsi, 37,6 mlrd. manatı, yəni 70,5% son istehlak xərclərinə yönəldilmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2014-cü ildə istehlak xərclərinin payı 5,1 bənd, 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə isə son 13,1 bənd artmışdır. 2015-ci ildə sərəncamda qalan gəlirlərin təxminən 30%-nin yığıma yönəldilməsi iqtisadi inkişafın maliyləşdirilməsinin potensial mənbəyinin formalaşdığını deməyə əsas verir.

Beləliklə, geniş analitik imkanlara malik milli hesabları sisteminin göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili ötən dövr ərzində iqtisadi inkişafda dayanıqlı meyllərin formalaşdığını göstərir. Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstəricilərin, o cümlədən məhsul və xidmətlər ümumi buraxılışının, ümumi əlavə dəyərin, ümumi mənfəətin, ümumi milli gəlirin, sərəncamda qalan gəlirlərin və s. həcmnin müsbət dinamikası orta və uzunmüddətli perspektivə hədəflənmiş sosial-iqtisadi prioritetlərin həll edilməsi üçün möhkəm iqtisadi və maliyyə bazasının, dayanıqlı iqtisadi artımın keyfiyyət amillərinin yaradıldığını, inkişaf potensialının artdığını subut edir.

2.2. Azərbaycanı makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının statistik təhlili

Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixi müxtəlif növ qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərlə xarakterizə olunur. Bu münasibətləri tənzimləmək və onların mahiyyətini anlamaq üçün baş verən iqtisadi proseslər elmi cəhətdən əsələndirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. İqtisadi elminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin sərvətinin müəyyən edilməsinin müxtəlif kriteriyaları mövcud olmuşdur. Tədricən iqtisadiyyat iqtisadi proseslərin mahiyyətinin qarşılıqlı əlaqədə düzgün müəyyən edilməsinin tələb edən tamamilə dəqiq bir elm kimi formalaşmışdır. Bütün elmlər kimi iqtisadiyyat da həm müəssisə, həm də bütövlükdə dövlət səviyyəsində coxsaylı göstəricilərə əsaslanır.

İqtisadi proseslərin təhlilinin riyazi metodlarının tətbiqi istənilən dövlətin iqtisadi vəziyyətinin xarakterizə edən bir sıra fundamental göstəriciləri müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Ölkənin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər makroiqtisadi göstəricilər adını almışdır. Bu göstəricilərin iqtisadi mahiyyətinin və onların bir-birinə qarşılıqlı təsirinin düzgün anlanılması iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi siyasətinin işlənilib hazırlanmasının əsasıdır.

Makroiqtisadiyyatda milli istehsalın həcmi, ümumi daxil və ümumi milli məhsul, məcmu tələb və təklif, məşğulluq və işsizlik norması, işsizlik səviyyəsi və s. kimi parametrlər dövlətin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edir və ümumiləşdirilmiş şəkildə qiymətləndirilir [39].

Qeyd etdiyimiz kimi makrosəviyyədə ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyəti makroiqtisadi göstəricilərlə xarakterizə edilir. Belə göstəricilər sistemi iqtisadiyyatın inkişafını əks etdirdiyi üçün onlara bütün səviyyələrdə fəaliyyətin nəticələri daxil edilir. Siyasi, sosial və iqtisadi sferalarda hökumətin bu və ya digər qərarlar qəbul etməsində makroiqtisadi göstəricilər mühüm əhəmiyyətə malikdir və onlar sahibkarlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün, həmçinin xarici tərəfdaşların təsərrüfat fəaliyyətində istiqamət kimi çıxış edir. İqtisadi artımın dayanıqlığı üçün bütün makroiqtisadi informasiyanın gələcəkdə təhlili və iqtisadiyyatın zəif yerinin aşkar edilməsi məqsədilə məcmu halda toplanılması zəruridir. Məhz bu makroiqtisadi göstəricilərin və makroiqtisadi sta-

tistikanın əsas məqsədidir. Makroiqtisadi idarəetmənin mühüm aspektləri fiskal, monetar, sosial siyasət kimi vasitələrin köməyi ilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir.

Milli iqtisadi inkişafın əsas məqsədi iqtisadi artım əsasında ölkə əhalisinin həyat fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmaq üçün maksimum imkanları təmin etməkdir. Bunu üçünəmək haqqının artırılması, antinflasiya tədiblərinin işlənilib hazırlanması, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, işgüzar fəallığın yüksəldilməsi və s. kimi vəzifələrin həll edilməsi zəruridir. Makroiqtisadi inkişafın əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlət məcmusu iqtisadi siyasət kimi çıxış edən tədbirlər sistemi, vasitələr və üsullar işləyib hazırlayır. İqtisadi siyasətin əsas vasitələrinə büdcə, vergi, pul-kredit, valyuta sistemi və s. aid edilir. İqtisadi siyasət ölkədə seçilmiş iqtisadi inkişaf modelindən asılı olaraq sadalanan vasitələrlə müxtəlif üsulların köməyi ilə həyata keçirilə bilər. bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi siyasətin monetar və fiskal növlərindən istifadə edilir. Monetar yanaşma pul-kredit və valyuta sistemi vasitələrindən istifadə etməklə qarşıya qoyulmuş makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması ilə bağlıdır. Fiskal yanaşma vergi və büdcə sistemi sahəsində manipulyasiya yolu ilə həyata keçirilir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir. Bununla yanaşı həyata keçirilən iqtisadi siyasətin nəticələrini qiymətləndirmək məqsədilə milli hesablar sistemində birləşdirilən bir sıra ümumiləşdirisi göstəricilərdən istifadə edilir.

İqtisadi hadisə və prosesləri, mürəkkəb təsərrüfat əlaqələrini səciyyələndirmək üçün etibarlı, bir-birini tamamlayan göstəricilər sistemi - milli hesablar sistemi mövcudur [44]. O, iqtisadiyyatda baş verən bütün əməliyyatları və ölkənin sərəncamında olan bütün xərcləri əhatə edir. Onun əsasında məsələn, iqtisadi artım tempi, inflasiyanın tənzimlənməsi, investisiya və yığımın səmərəliliyi və s. sahəsində iqtisadi modellər və proqnozlar işlənilib hazırlanır. Milli iqtisadiyyat səviyyəsində ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin fəaliyyət nəticələri milli hesablar sisteminin müxtəlif göstəriciləri əsasında müzakirə edilir. Bu sistem gəlirlərin, istehlakın, yığımın və kapital xərclərinin həcmi müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulan qarşılıqlı əlaqədə

olan kompleks göstəricilər və balans şəklində cədvəllərdir. Onun köməyi ilə mühüm makroiqtisadi göstəricilər hesablanır. Bütün əsas makroiqtisadi göstəricilər şərti olaraq axınlar və ehtiyatlar göstəricilərinə bölünür.

Ölkənin iqtisadi həyatında fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının xarakteristikası müəyyənləşdirilmiş göstəricilər dəstinin vasitəsilə verilir. Bu göstəricilər haqqında məlumatların toplanması, qruplaşdırılması, təhlili və nəşri ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi məşğul olur. Həmin göstəricilər dəstində iki əsas - sosial (əhalinin sayı, təbii artım (azalma) işsizlərin sayı, pensiyacıların sayı, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər və xərclər, təyin olunmuş pensiyaları orta məbləği və s.) və iqtisadi (ümumi daxili məhsul, əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul, iqtisadiyyatda əsas fondlar, pərakəndə ticarətin həcmi, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi, dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinə s.) inkişafı xarakterizə edən - göstəricilər qrupu verilir.

Mal və xidmətlərin ayrı-ayrı təsərrüfatçılıq subyektləri səviyyəsində istehsal edilməsinə baxmayaraq bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətin digər nəticələrini və parametrlərini müəyyən etmək üçün mühüm makroiqtisadi göstəricilər - ÜDM və ÜMM (bəzi ölkələrdə ÜMG) hesablanır [46, səh. 122]. Başqa sözlə desək, ümumi daxili məhsul ölkə və beynəlxalq təşkilatların statistikasında əsas makroiqtisadi, həmçinin ictimai rifahın ən dolğun rəsmi göstəricisidir. Ümumi daxili məhsul və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sisteminin köməyi ilə ictimai məhsulun hesablanması ölkənin iqtisadi nəbzini əldə əsaslanmağa imkan verir. Müxtəlif göstəricilər konkret vaxt anında istehsalın həcmi ölçməyə və iqtisadiyyatın fəaliyyətini müəyyən edən birbaşa amilləri aşkar etməyə imkan verir. Müəyyən dövr üzrə milli gəlirin səviyyəsini müqayisə edərək uzunmüddətli perspektivə iqtisadiyyatın inkişaf meyllərini xarakterizə etmək mümkündür. Bunlarla yanaşı ümumi daxili məhsulun və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sisteminin bizə verdiyi informasiya iqtisadiyyatın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən dövlət siyasətinin formalaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin əsası kimi çıxış edir.

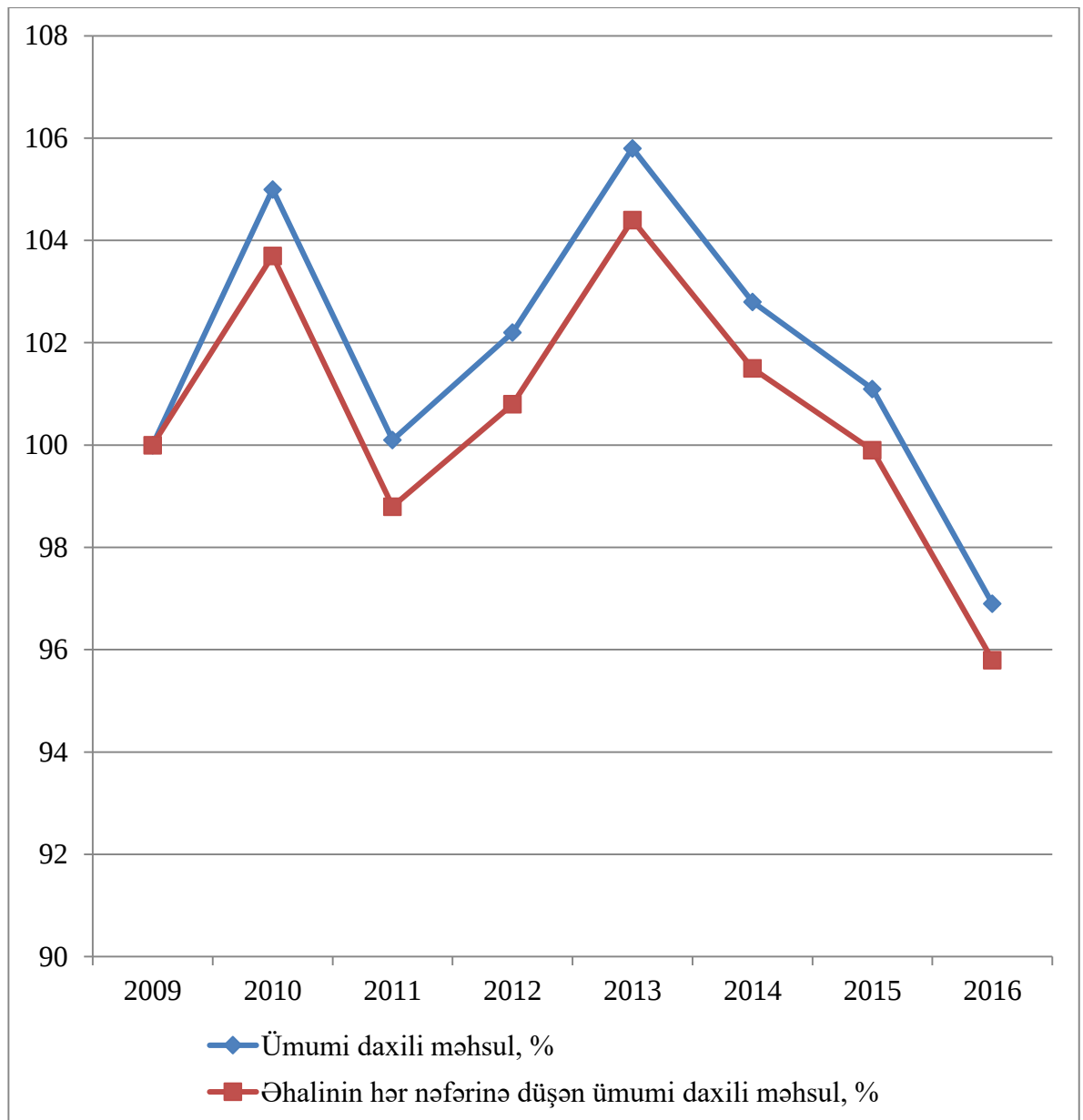
Ölkənin iqtisadi rifahını səciyyələndirən mühüm makroiqtisadi göstəricilər ümumi daxili məhsul və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğidir. Onu da qeyd edək ki, təcrübədə bu göstəricilər təhsil, səhiyyə, ətraf mühit, əmək şəraitinin keyfiyyəti və s. ilə bağlı sosial göstəricilər sistemi vasitəsilə tamamlanır. Rəsmi statistikanın məlumatları ölkənin bu göstəricilərinin dinamikasında müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir (cədvəl 1). Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının ümumiləşdirici göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun artımı 5%, 2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 5,8%, 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə isə 1,1% təşkil etmişdir. Lakin son dövrlərlə müqayisədə onun dinamikasında 3,1%-lik azalma müşahidə edilmişdir. Əlbəttə ki, bunun əsas səbəbləri təbii iqtisadi qanunauyğunluqlar, ölkənin pul-kredit-maliyyə sistemində baş verən dəyişikliklər, neftin qiymətinin aşağı düşməsidir və s. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmindəki azlama 4,2% təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunun və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikası, % [3,4]

İllər	Ümumi daxili məhsul	Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM
2010	105,0	103,7
2011	100,1	98,8
2012	102,2	100,8
2013	105,8	104,4
2014	102,8	101,5
2015	101,1	99,9
2016	96,9	95,8

Ümumiyyətlə, 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunun və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikasında baş verən dəyişiklikləri 1 sayılı xətti qrafik daha əyani göstərir (şəkl.1).

Şək.1 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsulunun və onun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikası, %

Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının nəticələri iqtisadiyyatın sabit fəaliyyət göstərdiyini və əksər makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasının yaxşılaşdığını xarakterizə edir (cədvəl1). Sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına iqtisadiyyatda həyata keçirilən kompleks struktur dəyişikliklər, yerli istehsalın rəqəbatqabiliyyətliliyinin artırılmasına istiqamətlənən geniş miqyaslı tədbirlər müsbət təsir göstərmişdir.

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafını
xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilər [3,4, 5].

Göstəricilər	2010	2012	2014	2015	2016
1.Əhalinin sayı (ilin sonuna), min nəfər	9111,1	9356,5	9593,0	9705,6	9810,0
2.Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali, min nəfər	6285,9	6473,6	6616,4	6677,8	6705,5
3. Əhalinin təbii artımı (əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən)	12,5	13,0	12,2	11,7	10,6
4. İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı, min nəfər	4329,1	4445,3	4602,9	4671,6	4759,9
5.İşsizlər-cəmi, min nəfər	258,3	243,1	237,8	243,7	252,8
6.Əhalinin gəlirləri, mln. manat	25607,0	34769,5	39472,2	41744,8	45395,1
7.Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər, manat	2866,1	3789,3	4192,4	4380,7	4709,8
8.Muzdlı çalışan işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	331,5	398,4	444,5	466,9	499,8
9.Ümumi daxili məhsul, mln. manat	42465,0	54743,7	59014,1	54380,0	60393,6
10.Əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul, manat	4753,0	5966,1	6268,0	5706,6	6266,3
11.Faktiki son istehlak, mln. manat	21336,1	27370,2	33238,8	37575,7	42853,0
12.Sənaye məhsulunun həcmi, mln. manat	27978,2	34565,0	32110,3	26369,4	32300,2
13.Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatının məhsulu, mln. manat	3968,1	5037,1	5431,7	5836,8	5873,5
14.Əsas kapitla yönəldilmiş investisiyalar, mln. manat	9905,7	15407,3	17618,6	15957,0	15772,8
15.Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, mln. ton	196,5	210,9	222,0	222,4	222,5
16.Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi, mln. manat	13261,7	17559,1	22001,7	25721,1	30190,3
17.Dövlət bürcəsinin gəlirləri, mln. manat	11403,0	17281,5	18400,6	17498,0	17505,7
18. Dövlət bürcəsinin xərcləri, mln. manat	11765,9	17416,5	18709,0	17784,5	17751,3
19.İqtisadiyyatda mənfəət, mln. manat	19112,1	26462,6	23210,0	16713,8	21226,6

20.Geniş mənada pul kütləsi, mln. manat	10527,5	16775,5	21566,4	21286,9	20889,6
21.Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta mbləği, manat	112,9	152,0	173,4	177,6	192,2
22.Kredit qoyuluşları, mln. manat	9163,4	12243,7	18542,6	21730,4	16444,6
23.İxrac, mln. ABŞ. dolları	26560,1	34160,6	30219,8	16592,3	13118,4
24.İdxal, mln. ABŞ. dolları	6600,6	9652,9	9187,7	9216,7	8532,4
25.İstehlak mallarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən	105,7	101,1	101,4	104,0	112,4

Təhlil edilən dövrdə doğum və ölüm sahəsində baş verən müsbət meyllər hesabına ölkə əhalisinin təbii artımında əlverişli vəziyyətin formalaşmasına və nəticə etibarilə əhalinin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə təbii artım 12,5 promill olmuşdursa, 2015-ci ildə 11,7 promil, 2016-cı ildə isə 10,6 promil təşkil etmişdir. Bunun kontekstində əhalinin sayı 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə 9111,0 min nəfərdən 9810,0 min nəfərə yüksəlmiş, yəni 7,7% artmışdır. Demografik sferada formalaşmış əlverişli vəziyyət əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayının dinamikasına özünün müsbət təsirini göstərmişdir.

Ölkənin iqtisadi həyatında, xüsusilə məşğulluq sferasında həyata keçirilən işlər əhalinin iqtisadi fəallığının artmasına imkan vermişdir. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı təxminən 10%, 2015-ci illə müqayisədə isə 1,9% artmışdır. Araşdırılan dövrdə ölkədə işsizlərin sayında isə əksinə artım müşahidə edilmişdir.

Ölkədə əhalinin gəlirlərinin artması iqtisadi artımın mənbəyi kimi yığımın imkanlarını genişləndirmişdir. Belə ki, əgər 2010-cu ildə əhalinin gəlirləri 25,6 mlrd. manat olmuşdursa, 2015-ci ildə bu 41,7 mlrd. manata, 2016-cı ildə isə 45,4 mlrd. manata qalxmışdır. Yəni müqayisə edilən dövrlərdə əhalinin gəlirləri müvafiq olaraq 77,3% və 8,9% artmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin həcmi 2010-cu ildə 2866,1 manat, 2015-ci ildə 4380,7 manat, 2016-cı ildə isə bütün dövrlərdə müqayisədə daha çox, yəni 4709,8 manat təşkil etmişdir.

Rəsmi statistikanın məlumatları təhlil edlən dövrdə iqtisadiyyatın real sektorlarında istehsal edilmiş məhsulun həcmi və miqyası xeyli artdığını göstərir. Belə ki, 2010-cu ildə ölkə sənayesinin istehsal edilmiş məhsulun həcmi təxminən 28 mlrd. manat, 2016-cı ildə 32 mlrd. manat, kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatının məhsulunun həcmi isə müvafiq olaraq 4 mlrd. manat və 5,9 mlrd. manat təşkil etmişdir.

Əhalinin gəlirlərinin və işçilərin orta aylıq əmək haqqının artması istehlakın həcmində artmasını stimullaşdırmışdır. Ölkə əhalisinin faktiki son istehlakı 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə təxminən 2 dəfə, 2015-ci illə müqayisədə isə 14,1% artmışdır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin miqyasının da genişlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

İstehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi və ölkənin makroiqtisadi göstəricilərində elmi-texniki innovasiyalar hesabına artımın təmin edilməsi iqtisadi inkişafın strateji resurslarından biridir. Bu məqsədlə müxtəlif mənbələr hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmində artımın xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nəticə etibarilə təhlil edilən dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə 60% artmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşdırıcı müasir dövrdə Azərbaycan bu şəraitdən faydalanmaq üçün dünyanın əksər ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrini formalaşdırmışdır. İldən-ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi artmış, idxal və ixrac əməliyyatlarından müxtəlif səpgili sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsində məharətlə istifadə edilmişdir.

İnflyasiya ölkədə sahibkarlıq fəallığının dinamikasına, əhalinin həyat səviyyəsinə və biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir. Ona görə də ölkədə idarəolunana inflyasiya səviyyəsinə nail olunması mühüm prioritetlərdən biri hesab edilmiş və onun üçün pul-kredit və maliyyə sferalarında müxtəlif vasitələrdən geniş istifadə edilmişdir. İnflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən istehlak mallarının və əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin qiymət indeksi 2010-cu ildə 105,7%, 2014-cü ildə 101,4%, 2016-cı ildə isə 112,4% təşkil etmişdir. Göstəricilərin dinamikasından göründüyü kimi məhz ölkədə inflyasiyanın aşağı səviyyəsinin təmin

edilməsi, monetar və inflyasiyanın fundamental amillərin rolunun düzgün qiymətləndirilməsi, səmərəli pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmişdir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, ölkənin makroiqtisadi inkişafının davamlılığının təmin edilməsinin möhkəm təməli formalaşmış və bu istiqamədə geniş imkanlar əldə edilmişdir. Həmin imkanlara əsasən investisiyanın həcmnin artırılmasını, qeyri-neft sektorunun və iqtisadi inkişafda keyfiyyət amillərinin (innovasiya, yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsalın elmi-texnoloji səviyyəsi və s.) rolunun gücləndirilməsini, əməyin keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yaxşılaşdırılmasını, kiçik və orta biznesin inkişafını aid etmək olar. Fikrimizcə, qeyd edilən ehtiyatlardan istifadə edilməsi ölkə iqtisadiyyatının texnoloji, istehsal və innovasiya xarakterini gücləndirməklə ümumi daxili məhsulun dinamikasındakı davamlı artım meylini təmin etməyə imkan verə bilər.

2.3. Ölkədə maliyyə axınlarının dinamikasının statistik təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində keyfiyyətli, etibarlı və vaxtlı-vaxtında təqdim edilən makroiqtisadi informasiyaya tələbat əhəmiyyətli şəkildə artır. Belə informasiya bürcə sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması, dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarəedilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, inflyasiyanın aşağı salınması, pul-kredit və valyuta siyasətinin formalaşdırılması, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi, tədiyə balansının vəziyyətinin tənzimlənməsi və s. üçün zəruridir.

Bazar iqtisadiyyatının xarakteristikası üçün bütün dünyada milli hesablar sistemi tətbiq edilir. Milli hesablar sistemindən istifadə makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma üçün zəruri olan etibarlı, müfəssəl, analitik yönümlü informasiyanı əldə etməyə imkan verir.

Son dövrlərdə ölkənin maliyyə göstəricilərini formalaşdıran iqtisadiyyatın maliyyə aktiv və passivlərinin, qeyri-maliyyə aktivlərinin təhlilində milli hesablar sis-

temi mühüm rol oynayır. Bu maliyyə bazarında baş verən əhəmiyyətli dəyişiklikləri və onların qloballaşmasını müşahidə etməyə imkan verir [39, səh. 135].

Milli hesablar sistemi çərçivəsində maliyyə göstəriciləri iqtisadiyyatın sektorları və “qalan dünya” arasında bütün maliyyə axınları və ehtiyatlarını əhatə edir. Maliyyə münasibətlərini təhlil edərkən yığım hesablarına (kapitalla bağlı hesab, maliyyə hesabı və aktivlərin sair dəyişməsi hesabı) baxılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Maliyyə axınları haqqında hesabat iqtisadiyyatın sektorları (alt sektorları) arasındakı maliyyə aktivləri və passivləri, həmçinin maliyyə hesabında əks etdirilən həmin sektorlarla (alt sektorlarla) qeyri-rezidentlər arasındakı maliyyə axınları haqqında təfərrüatlı təsvir verir [42, səh. 38].

Maliyyə hesabı institusional vahidlər arasındakı maliyyə əməliyyatlarını əks etdirir. Xalis əmanət gəlirlərin istifadə hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Kapital transfertlərinin saldosu əlavə edilməklə xalis əmanət qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Əgər o, tam istifadə olunmayıbsa, əldə edilən artıqlıq xalis kreditləşmə adlanır. Digər tərəfdən əgər kapital transfertlərinin saldosu əlavə edilməklə alınan xalis əmanət qeyri-maliyyə aktivlərinin xalis yığını xərclərini qarşılamırsa (kifayət etmirsə), alınan defisit (çatışmazlıq) xalis borclanma adlanır. Bu artıqlıq və çatışmazlıq, yəni xalis kreditləşmə yaxud xalis borclanma maliyyə hesabına aparılan kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Maliyyə hesabının balanslaşdırıcı maddəsi yoxdur. Onda sadəcə olaraq maliyyə aktiv və passivlərinin dəyişməsi vasitəsilə xalis kreditləşmə yaxud xalis borclanmanın necə həyata keçirildiyini göstərir. Nəzəri olaraq bu dəyişikliklərin saldosa kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabının balanslaşdırıcı maddəsinə bərabərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi maliyyə hesabı ölkənin rezident-institusional vahidləri və onlarla qalan dünya arasında həyata keçirilən maliyyə aktiv və öhdəlikləri ilə bağlı əməliyyatları əks etdirir. Hesabın sol tərəfində maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi, sağ tərəfində isə qəbul edilən öhdəliklər təsvir edilir.

Hər dəfə maliyyə aktivi digərinə mübadilə edildikcə yaxud maliyyə aktivinin köməyi ilə öhdəliklərin qarşılanması baş verdikcə əməliyyatlar yalnız maliyyə hesabında əks etdirilir. Belə əməliyyatlar maliyyə aktiv və öhdəliklərinin portfelinin strukturunu dəyişir və həm aktivlərin, həm də öhdəliklərin ümumi kəmiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər, lakin onlar maliyyə aktivləri ilə öhdəliklərin ümumi kəmiyyəti arasındakı fərqi dəyişmir. Milli hesablar sistemi çərçivəsində maliyyə proseslərinin təhlili keyfiyyətinin əhəmiyyətli şəkildə yüksəldilməsi iqtisadiyyatın sektorları üzrə institusional vahidlərin təsnifatının dövlət statistikasının informasiya sistemində tətbiqi üzrə işlərin digər dövlət strukturları ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsinə və makroiqtisadi maliyyə qiymətləndirmələrin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir, həmçinin iqtisadiyyatın sektorları (alt sektorları) üzrə bütün institusional vahidlərin eyniləşdirilməsinə, nəticə etibarilə hər bir sektor üzrə hesabların tam dəstəni tərtib etməyə imkan verə bilər.

Müasir dövrdə maliyyə axınlarının təhlil etmək üçün ölkə statistikasında yalnız dövlət idarələri, ev təsərrüfatları, korporasiya, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları və “qalan dünya” sektorları üzrə tərtib edilən kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabının məlumatlarından istifadə edilir. Ölkə iqtisadiyyatı üçün milli hesablar sisteminin komponentlərini Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Pul-kredit və maliyyə statistikasına üzrə rəhbərlik” adlı sənədində verilən bərabərliklər şəklində təsvir etmək olar. Makroiqtisadi təhlil üçün belə bərabərliklərdən istifadə edilməsi istehsal və istifadə, əmanət və kapital yığılı, həmçinin milli iqtisadiyyatla “qalan dünya” arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, maliyyə proseslərinin təhlili məqsədilə milli hesablar sisteminin əsas aqreqatlarının qarşılıqlı əlaqəsini 1 sayılı cədvəldəki kimi vermək olar (cədvəl 1).

Müasir dövrdə Azərbaycanın milli hesablar sistemində maliyyə axınlarının vəziyyətini öyrənmək üçün əsaslı xərclər hesabı və bu hesab institusional sektorlar üzrə qurulur. 2005-2015-ci illər üzrə ölkədə qurulan əsaslı xərclər hesabının məlumatları onun komponentlərinin dinamikasında müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir (cədvəl 1).

Maliyyə proseslərinin təhlili məqsədilə iqtisadiyyat üzrə milli hesablar
sisteminin əsas aqreqlərinin qarşılıqlı əlaqəsi [15,25]

Hesabların növləri	Hesablar	Hesabların göstəriciləri
Yığım hesabı	Kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabı	1a. Xalis kreditləşmə/ borclanma = ümumi əmanət+"qalan dünyadan" kapital transfertlərin saldosu- əsas kapitalın ümumi yığımı- maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi-istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyişməsi
		16. Xalis kreditləşmə/ borclanma = xalis əmanət + "qalan dünyadan" kapital transfərtlərin saldosu-əsas kapitalın xalis yığımı - istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyişməsi
	Maliyyə hesabı (əməliyyatlar)	2. Xalis kreditləşmə/ borclanma=maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi-qəbul edilmiş xalis öhdəliklər
	Yenidənqiymətləndirmə hesabı	3. Qeyri-maliyyə aktivləri, maliyyə aktiv və passivləri üzrə holding mənfəəti/zərələri nəticəsində kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi
	Aktivlərin həcmində sair dəyişikliklər hesabı	4. Qeyri-maliyyə aktivlərinin, maliyyə aktiv və passivlərin həcmninə sair dəyişməsi

		nəticəsində kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi
	İlkin balans	5.İlin əvvəlinə kapitalın xalis dəyəri=ilin əvvəlinə qeyri-maliyyə aktivləri+ilin əvvəlinə maliyyə aktivləri-ilin əvvəlinə passivlər
Aktiv və passivlər	+ehtiyatlar üzrə maddələrin dəyişməsi	Əmanət və kapital transfertləri, maliyyə aktiv və passivlərin, qeyri-maliyyə aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi
	=yekun balan	Son dövrə kapitalın xalis dəyəri=dövrün sonuna qeyri-maliyyə aktivləri + dövrün sonuna maliyyə aktivləri-dövrün sonuna passivlər

2005-2015-ci illər üzrə ölkədə tərtib edilən əsaslı xərclər hesabının komponentləri, daha doğrusu hesabın balanslaşdırıcı maddəsi bütün dövrlərdə Azərbaycanın xarici ölkələrə nisbətə xalis kreditor kimi çıxış etdiyini göstərir. 2005-ci ildə xalis kreditləşmənin məbləği 373,7 mln. manat təşkil edirdisə, 2014-cü ildə bu 8,4 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2015-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi 470,7 mln.manat olmuşdur.

İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinin mühüm mənbələrindən hesab edilən qənaətin həcmi 2005-ci ildə 5,5 mlrd. manat, 2014-cü ildə 24,6 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə 15,7 mlrd. manat təşkil etmişdir. Alınmış və verilmiş transfertlər arasındakı fərqin həcmindən asılı olaraq şəxsi vəsaitin dəyəri dəyişmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə alınmış əsaslı transfertlərin həcmi çox olması şəxsi vəsaitlərin həcmi artırılmışdır. Lakin 2015-ci ildə verilmiş əsaslı transfertlərin həcmi alınmış transfertlərin həc-

mindən çox olması ölkənin şəxsi vəsaitinin məbləğinin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ölkənin şəxsi vəsaitinin həcmi təxminən 2,8 dəfə artdığı halda, 2014-cü illə müqayisədə isə əksinə 36,2% azalmışdır. Araşdırmanın göründüyü kimi qənaət və kapital transferlərinin təsiri nəticəsində ölkənin şəxsi kapitalının xalis dəyəri son illərdə azalmışdır.

Cədvəl 1

2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsaslı xərclər hesabı, cari qiymətlərlə, milyon manat [3].

Göstəricilər	2005	2010	2013	2014	2015
<i>Passivlərin və kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi</i>					
Qənaət	5536,1	19475,0	25333,4	24627,6	15691,1
Alınmış əsaslı transferlər	74,7	1679,9	2673,7	2584,6	2558,7
Verilmiş əsaslı transferlər (-)	35,9	1668,5	2663,9	2579,2	2599,3
Əsaslı transferlər və yığım nəzərə alınmaqla şəxsi vəsaitin dəyərinin dəyişməsi	5574,9	19486,4	25343,2	24632,9	15650,1
<i>Aktivlərin dəyişməsi</i>					
Əsas fondların ümumi yığımı	5172,9	7714,5	15007,4	16187,8	15131,4
Maddi dövryyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi	28,3	-45,5	-79,1	47,0	48,0
Qeyri-maddi aktivlərin və torpaqların xalis alqısı	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Xalis kreditlər (+), xalis borclar (-)	373,7	11817,4	10414,9	8398,2	470,7

İqtisadi inkişafın maliyyə aspektlərinin statistik təhlil edərkən institusional sektorlar üzrə tərtib edilmiş əsaslı xərclər hesabının məlumatları xüsusi maraq doğurur. Bu hesab iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorları üzrə tərtib edilmiş bu hesabın məlumatları ev təsərrüfatları və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommerasiya təşkilatları istisna olmaqla digər üç sektorda, yəni qeyri-maliyyə müəssisələri, maliyyə təşkilatları və dövlət idarələri sektorlarında qənaət müsbət olmuşdur. Bu o deməkdir ki, sərəncamda qalan gəlir son istehlak xərclərindən çox olmuşdur (cədvəl 2).

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında institusional sektorlar üzrə əsaslı xərclər hesabı, cari qiymətlərlə, milyon manat [3].

	Cəmi	Qeyri-maliyyə müəsisələri	Maliyyə təşkilatları	Dövlət idarəetməsi	Ev təsərrüfatları	Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommeriya təşkilatları	Qalan dünya
<i>Passivlərin və kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi</i>							
Qənaət	15691,1	6859,3	1431,9	8106,3	-705,3	-1,1	-
Alınmış əsaslı transfertlər	2558,7	2121,4	-	6,8	418,7	11,8	41,0
Verilmiş əsaslı transfertlər (-)	2599,7	1,1	0,2	2590,5	7,3	0,6	-
Əsaslı transfertlər və yığım nəzərə alınmaqla şəxsi vəsaitin dəyərinin dəyişməsi	15650,1	8979,6	1431,7	5522,6	-293,9	10,1	-
<i>Aktivlərin dəyişməsi</i>							
Əsas fondların ümumi yığımı	15131,4	7159,4	122,8	6277,0	1569,8	2,4	-
Maddi dövryyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi	48,0	30,0	-	13,1	4,9	-	-
Qeyri-maddi aktivlərin və torpaqların xalis alqısı							
Xalis kreditlər (+), xalis borclar (-)	470,7	1790,2	1308,9	-767,5	-1868,6	7,7	-

2015-ci ildə ölkə üzrə 15691,1 mln. manatlıq ümumi qənaətin 6859,3 mln. manatı, yəni (43,7%) qeyri-maliyyə müəssisələri, 8106,3 mln. manatı, yəni (51,7%) dövlət idarələri, 1431,9 mln. manatı (9,1%) isə dövlət idarələri sektorunda cəmləşmişdir. Göründüyü kimi qənaətin 95,4%-i iki sektorun payına düşür. Bunun əsas səbəbi həmin sektorlarda əsas kapitalın istehlak səviyyəsinin yüksək olmasıdır. Bu ildə Azərbaycanın cari xarici əməliyyatların saldosuna müsbət kəmiyyət xarakterik olmuşdur.

Kapitala bağlı əməliyyatlar hesabının yekun göstəricisi qənaət və kapital transfertlərindən ibarət olan şəxsi vəsaitin dəyərinin dəyişməsidir. 2015-ci ildə onun kəmiyyəti qalan dünya və ev təsərrüfatları sektoları istisna olmaqla bütün sektorlarda müsbət olmuşdur. Bu dövrdə ev təsərrüfatı sektoru üzrə alınmış cari transfertlərin verilmiş cari transfertlərin həcmindən təxminən 60 dəfə çox olmasına baxmayaraq, bu sektorda qənaətin mənfi saldosunun kəmiyyətinin kifayət qədər yüksək olması şəxsi vəsaitinin dəyərinin xalis dəyişməsin mənfi kəmiyyətlə yekunlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Əsas kapitalın ÜDM-da xüsusi çəkisi onun yığma yönəldilən hissəsini, yəni investisiya fəallığını xarakterizə edir və iqtisad irtımın əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Kapitalın dəyişməsinə xarakterizə edən göstəricilər bütün sektorlar üçün kapitalın ümumi yığımının strukturunda əsas kapitalın ümumi yığımının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Belə ki, 2015-ci ildə 15131,4 mln. manatlıq əsas kapitalın ümumi yığımında ən yükəsk çəkiyə qeyri-maliyyə müəssisələri və dövlət idarələri sektoru malik olmuşdur. Belə ki, əsas kapitalın ümumi yığımında onların payı müvafiq olaraq 47,3% və 41,9% təşkil etmişdir. Bu ildə maliyyələşdirmənin strukturunda qeyri-maliyyə müəssisələri və maliyyə təşkilatları sektorlarında xalis kreditləşdimənin, ev təsərrüfatları və dövlət idarələri sektorunda isə xalis borclanmanın xüsusi çəkisi yüksək olmuşdur. Bu o deməkdir ki, qənaət və kapital transfertləri ilə şərtlənən və maliyyələşdirmə mənbəyi kimi çıxış edən kapitalın xalis dəyərinin xeyli hissəsi həm daxili, həm də xarici aktivlər şəklində iqtisadi inkişafa investisiya olunmuşdur.

Beləliklə, 2015-ci ildə həm ümumilikdə, həm də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə tərtib edilən kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabının göstəriciləri maliyyə axınlarının ölkənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini subut edir. Xalis kreditləşmənin miqyasının və xüsusi çəkisini azalması ölkə iqtisadiyyatına maliyyə vəsaitlərinin axınını gücləndirir. Bu da iqtisadi fəaliyyətin daha səmərəli və perspektivli növlərinin investisiyalaşdırılması imkanlarını genişləndirməklə, beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyəti artırılmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə fəaliyyəti dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişaf edən segmentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu sferada əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri baş verir. Daha doğrusu adi maliyyə vasitəçiliyin rolu azalır, maliyyə aktivləri portfelinin və köməkçi maliyyə xidmətlərinin idarəedilməsinin əhəmiyyəti artır. Belə ki, milli hesablar sisteminin 2008-ci il versiyasında dəyişikliklərin əsas hissəsi maliyyə xidməti sferasındakı yeni hadisələrin, bazarların və vasitələrin əks etdirilməsidir. Bu dəyişikliklər maliyyə xidmətlərinin daha tam əhatə olunmasının təmin edilməsinə, onların buraxılışının müəyyən edilməsi və istifadə edilməsinin əks etdirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə, maliyyə fəaliyyətində müxtəlif maliyyə vasitələrinin və iştirakçıların rolunun təhlili imkanlarının genişləndirilməsinə, həmçinin maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinin pul və maliyyə statistikasının digər beynəlxalq sistemləri ilə metodoloji uzlaşdırılmanın yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Müasir mərhələdə milli hesablar sisteminin maliyyə göstəricilərinin işlənilib hazırlanması baxımından ölkənin statistika təcrübəsində əsasən ilkin məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı pərtiki xarakterli bir sıra problemlər vardır ki, bu da iqtisadi təhlildə (ayrı-ayrı sektorların maliyyə fəaliyyətinin həcmi, onların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi, maliyyə əməliyyatlarında ayrı-ayrı alt sektorların rolu, ayrı-ayrı sektorların qalan dünya ilə maliyyə əməliyyatlarının vəziyyəti və s. maliyyə göstəricilərindən tam istifadə etməyə imkan vermir.

2.4. İqtisadi inkişafın səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi

İqtisadi artım ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm təminatı kimi çıxış edir. Bu anlayışın mahiyyətinə dair kifayət qədər yanaşmalar vardır. Onları ümumiləşdirərək demək olar ki, iqtisadi artım öz ifadəsini iqtisadiyyatın strukturunu, texnologiyanı təkmilləşdirmək, ictimai istehsalı intensivləşdirmək, həmçinin milli hesablar sisteminin mühüm göstəricilərinin, istehsal imkanlarının və sosial-iqtisadi standartların müsbət dinamika hesabına iqtisadi sistemin inkişafının yüksək dərəcəsinə nail olmaqda tapır. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi kontekstində sadəcə iqtisadi artımın miqyasını eyniləşdirmək deyil, onun keyfiyyətini - artımın amillərini və mənbələrini müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [20, səh. 4]. Deməli, iqtisadi artım keyfiyyət amilləri əsasında istehsalın miqyasını genişləndirmək, məhsul buraxılışını, milli gəliri yaxud ümumi milli məhsulu artırmaqdır.

Dünya təcrübəsində iqtisadi artım iki üsulla – real ümumi daxili məhsulun və əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun illik artım tempi - müəyyən edilir və ölçülür. Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi artımı dörd qrup amillərlə - təklif, tələb, səmərəlilik və sosial-mədəni, institusional və digər amillərlə müəyyən edilir.

Təklif amilləri istehsalın həcmünün artırılmasında iqtisadiyyatın fiziki qabiliyyətini təmin edir. Yalnız çox sayda resursların mövcudluğu, onların yüksək keyfiyyəti ölkənin potensialını artırmağa imkan verir. Təklif amillərinə təbii (torpaq, yeraltı sərvət, meşə resursları və s.), əmək resursları, kapital (tikili, avadanlıq, yollar, infrastruktur), texnologiya və innovasiya aid edilir.

Tələb amilləri istehlakın səviyyəsini, resursların adekvat və müntəzəm olmasını (optimal qiymətlər, vergilər, faiz dərəcələri və s.) təmin edən makroiqtisadi mühitdə təzahür edir.

Səmərəlilik amilləri istehsalın optimal strukturunu və mövcud olan bütün resurslardan qənaətlə istifadəni təmin edir.

Kəmiyyətə ölçülə bilməyən və iqtisadi artıma təsir göstərən çoxlu sayda digər amillər də vardır. Onlar sosial-mədəni və institusional amillərdir (əlverişli siyasi,

sosial, mədəni mühit, sahibkarlara ehtiram, nizama salınmış mülkiyyət münasibətləri və s.).

Son illərdə iqtisadi artımın amillərinin tədqiqinə maraq artmışdır. Bəzi tədqiqatçılar iqtisadi artımın kapital və əmək amillərindən başqa “məhsuldarlığın ümumi amillərini” (TFP - total factor productivity) ayırd edirlər və onun ölçülməsi metodikasını təklif edirlər.

Iqtisadi inkişaf ölkənin təsərrüfat həyatının bütün sferalarındakı dəyişikliyi əks etdirən cəmiyyəti prosesdir. Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün göstəricilər sistemindən - əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul, əhalinin hər nəfərinə düşən əsas növ məhsulların istehsalı və istehlakı, ümumi daxili məhsul əsasında hesablanan iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəriciləri, əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti - istifadə edilir [26].

Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini mühüm növ məhsulların -enerji istehlakı, avtomobil, buğda, ət, süd və s. əhalinin hər nəfərinə düşən istehsalı və istehlakı göstəriciləri də əks etdirir.

İqtisadiyyatın səmərəlilik göstəriciləri iqtisadi inkişaf səviyyəsini, yəni istehsalın əsas amillərindən istifadənin nəticəliyini - istehsalın enerji və material tutumluluğu, fonverimi, fond tutumu. əmək məhsuldarlığı və s. daha çox xarakterizə edir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir ölkənin iqtisadi inkişafının və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisidir.

Əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti göstəricilərinə aid edilir: orta ömür müddəti, təhsil səviyyəsi, iş gününün müddəti, mənzillə, həkimlə, müəllimlə təminatlılıq, şəxsin günlük büdcəsinin kəmiyyəti və s.

İqtisadiyyatın sahəvi strukturu əsasında da ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi müzakirə edilir. Əməli sənayesinin yüksək xüsusi çəkiyə malik olması iqtisadiyyatın yüksək səviyyəsinin əlamətidir.

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini müqayisə etmək üçün Beynəlxalq Valyuta ondu müqayisəli rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri işləyib hazırlamışdır. Onları hesablamaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin orta çəkili göstəricilərinə uyğun olaraq əməli

sənayesində qiymətlər və istehsal xərcləri müqayisə edilir. Bu göstəricilərə sənayenin topdan qiymətinin, sənaye mallarının ixrac qiymətlərinin müqayisəli səviyyəsi, əmək haqqı məsrəflərinin xüsusi çəkisi (məhsul vahidinə hesablanmış, işlənmiş adam-saaata məhsul buraxılışı və s.) aid edilir.

İqtisadi artımın mahiyyətini resursların istifadəsi ilə əldə edilən nəticələr arasındakı əlaqəni əks etdirən modeldə anlamaq daha asandır. Əgər resursların kombinasiyası dəyişməz qalarsa, məhsulun həcmi artırmaq üçün çoxlu sayda resursların cəlb edilməsi zəruridir. Çoxlu sayda amillərin fəaliyyətini əks etdirən iqtisadi artım modelləri onun real mənzərəsini tam əks etdirir. Modeldə kapital ehtiyatı (əmanət), əhalinin artımı və texnoloji proses kimi amillərin nəzərə alınması vacibdir. Əmanət normasının artması iqtisadiyyata investisiyanı çox olması, çox kapital ehtiyatı istehsalın səviyyəsinin artması deməkdir. Lakin əmanət normasının artmasının əks səmərəsi vardır, yəni istehlak normasının azalmasına, müəyyən şəkildə istehsalın məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır [40]. Deməli, əmanət kapital yığılmasına imkan verərək, məhsul yaradılmasını, bununla yanaşı istehlakı artırır. Əmanət normasının seçərkən kriteriya kimi cəmiyyətin rifahını maksimumlaşdırılması, yəni “qızıl qayda” adlandırılan maksimum istehlak çıxış edir. Beləliklə, iqtisadi artım iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırmaq mümkün olan modellərin köməyi ilə inkişaf amillərinin uzlaşdırılmasının nəticəsidir. İqtisadi artımı iqtisadi inkişafdan fərqləndirmək lazımdır. İnkişafı iqtisadiyyatın bir vəziyyətdən digərinə keçməsi, iqtisadi artımı istehsalın həcmi artması kimi müəyyən etmək olar. İnkişaf artım arasında sıx əlaqə vardır. Axı inkişaf inkişaf istehsalın həcmi artmasına şərait yaradır. Demək olar ki, iqtisadi artım inkişafın məzmununu təşkil edir.

İqtisadi inkişafın səmərəliliyini qiymətləndirərkən ona bir sistem kimi baxmağa imkan verən bir sıra prinsiplərin müəyyən edilməsi vacibdir. Fikrimizcə, onlara sistemlilik, komplekslilik, uzunmüddətlik, əlaqəlilik, müntəzəm dəyişiklik, kifayətlilik, optimallıq, uyğunluq və s. aid etmək olar.

Araşdırmadan göründüyü kimi iqtisadi inkişafın səmərəliliyini statistik qiymətləndirmək məqsədilə təcrübədə çoxlu sayda göstəricilərdən istifadə edilir. İqtisadi

inkişafın səmərəliliyini təhlil etmək üçün statistik təhlilin əsas komponentləri kimi çıxış edən ümumi daxili məhsulun, son istehlak xərclərinin, xaric iticarətin saldo-sunun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi, aralıq istehlakın ümumi daxili məhsula nisbəti, həmçinin məşğul və iqtisadi fəal əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi kimi makroiqtisadi göstəricilər seçilmişdir.

2010-2016-cı illərdə ölkədə iqtisadi proseslərin səmərəliliyini təhlil etmək üçün statistik qiymətləndirmənin əsas komponentləri kimi çıxış edən bir sıra makroiqtisadi göstəricilər seçilmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi dünyanın bütün ölkələrinə iqtisadi inkişafın səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstərici kimi qəbul edilmişdir. Bu göstərici istehlak, ixrac və yığım üçün nəzərdə tutulan və ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərin dəyərini xarakterizə edir.

Məşğul və iqtisadi fəal əhali üzrə heesablanan əmək məhsuldarlığı vaxt vahidi ərzində məşğul və iqtisadi fəal əhalinin hər birinə istehsal edilmiş məhsulun həcmi göstərir. Əmək məhsuldarlığının dəyişməsi dinamikasının təhlili idarəetmə qərarları qəbul edərkən istehsalın səmərəliliyinin idarəedilməsi probleminin həll edilməsinin mühüm məsələlərindən biridir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən son istehlak xərcləri iqtisadiyyatın bütün səviyyələrdə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu göstərici ümumi milli məhsulun əsası və ümumi tələbin tərkib hissəsidir.

Xarici ticarətin saldosunun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləği göstəricisi dünya iqtisadiyyatının qloballaşma səviyyəsinin kəskin artdığı müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi xarici ticarətin rolunu səviyyələndirməyə imkan verir.

Son dövrlərdə, daha doğrusu 2010-2016-cı illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bəzi makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasında müəyyən dəyişiklər baş vermişdir (cədvəl 1). Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-nin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə 31,7% artaraq, mütləq idadədə 6261,3 manat təşkil etmişdir. 2010-2016-cı illər üzrə bu göstəricinin zaman sıralarının təhlili ona

bütün dövrlərdə rəvan müsbət inkişaf meylinin xas olduğunu göstərir. Bu dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmnin mütləq artımının ildə orta hesabla 251,4 manat təşkil etmişdir. Lakin 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə bu göstəricinin həcmi 9% azalmışdır.

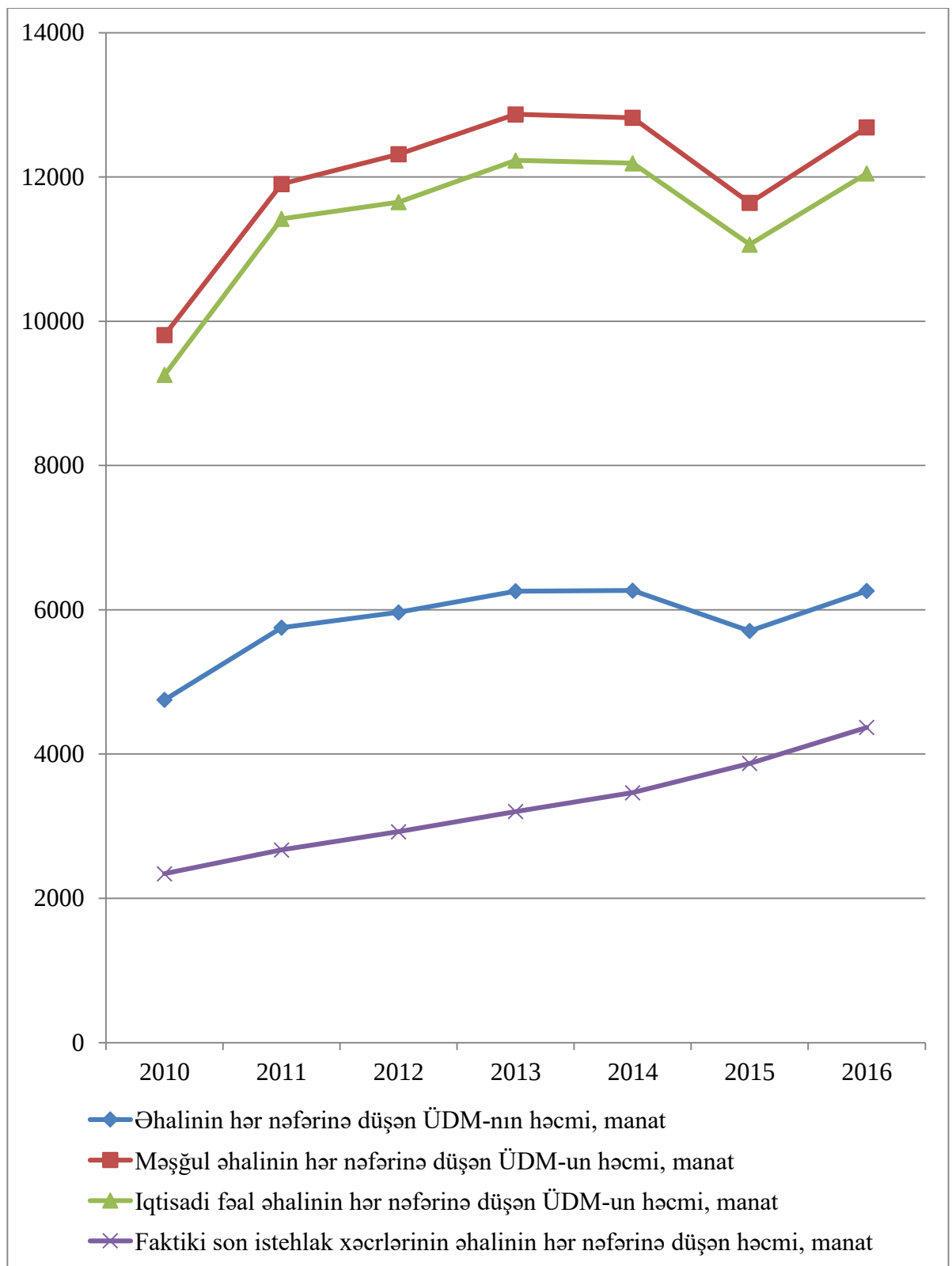
Cədvəl 1

2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını xarakterizə edən bəzi makroiqtisadi göstəriciləri

İllər	Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-nin həcmi, manat	Məşğul əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmi, manat	İqtisadi fəal əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un həcmi, manat	Faktiki son istehlak xərclərinin əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi, manat	Aralıq istehlakın ÜDM-a nisbəti, manat	Xarici ticarətin saldosunun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi, ABŞ dolları
2010	4753,0	9809,2	9256,9	2341,8	0,43	2190,7
2011	5752,9	11903,9	11420,2	2672,4	0,41	2669,2
2012	5966,1	12315,0	11652,6	2925,3	0,45	2619,3
2013	6258,3	12868,7	12228,8	3203,8	0,46	2335,0
2014	6268,0	12821,1	12191,2	3464,9	0,49	2192,4
2015	5706,6	11640,6	11063,4	3871,5	0,54	760,0
2016	6261,3	12688,0	12048,1	4368,9	0,53	467,5

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əmək məhsuldarlığını xarakterizə edən məşğul və iqtisadi fəal əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2015-ci il istisna olmaqla müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Belə ki, 2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə məşğul əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi mütləq ifadədə 2878,8 manat, yəni 29,3% artmışdır. 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə bu artım nisbi ifadədə 9% təşkil etmişdir. İqtisadi fəal əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2010-cu ilə nisbətən 2016-cı ildə 30,2% artmışdır. Bu dövrdə həm məşğul, həm də

Şək.1 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

iqtisadi fəal əhali üzrə əmək məhsuldarlığı indeksində nail olunmuş davamlı artım ölkədə iqtisadi vəziyyətə müsbət təsir göstərmişdir.

Ölkənin iqtisadi inkişafındakı mühüm meyllər əhalinin hər nəfərinə düşən faktiki son istehlak xərclərinin həcminə artan xətt üzrə dinamikanın xarakterik olmasını təmin etmişdir. Göründüyü kimi əhalinin hər nəfərinə düşən faktiki son istehlak xərclərinin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə 86,6%;, 2015-ci ildə isə 12,8% artmışdır. Əgər 2010-cu ildə ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun hər manatı 0,43 manata başa gəlmişdirsə, 2016-cı ildə bu 0,53 manat təşkil etmişdir. Yəni ÜDM hər manatına düşən aralıq istehlakın məbləği 23,2% artmışdır. Bu da arzu edilən deyildir. 2010-2016-cı illərdə xarici ticarətin saldosunun əhalinin hər nəfərinə düşən məbləğinin dinamikasına sabit meyl xas olmamışdır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə bu göstəricidə 6,6% artım müşahidə olunsada, 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə onda 38,5% azalma qeydə alınmışdır. Belə azalmanın əsas səbəblərindən biri ölkənin ixracında üstünlük təşkil edən enerji resurslarının dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsidir.

Beləliklə, ölkənin iqtisadi inkişafının səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin statistik təhlili iqtisadi inkişafın müsbət meylini formalaşdıran əsas amillərin rolunun güclü olduğunu və potensial imkanlarının mövcudluğunu göstərir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının enerji resursları üzrə dünya bazarının konyukturasından asılılığını aradan qaldırmaq məqsədilə müxtəlif innovasiya layihələrinə, insan kapitalına investisiyanın yönəldilməsinə diqqətin artırılması vacibdir ki, bu da iqtisadi inkişafın səmərəliliyinə və rəqabətqabliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı iqtisadi münasibətlərin qloballaşdığı şəraitdə rəqabətqabliyyətlik Azərbaycanın iqtisadi siyasətin əsas vəzifələrindən biridir. Bu isə iqtisadi inkişafın səmərəliyində innovasiya amilli rəqabətqabliyyətin rolunu artırır. Deməli, strateji planda texnologiya idxal edən iqtisadiyyatdan onu yaradan iqtisadiyyata keçilməsi təmin edilməlidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında innovasiyalı strategiyanın rolunun qiymətləndirilməsi statistik tədqiqatın predmeti olmalıdır. Dünya təcrübəsində innovasiya

fəaliyyətinin səviyyəsini xarakterizə etmək məqsədilə çoxlu sayda göstəricilərdən (insan kapitalının qiymətləndirilməsi, biliyi, elmi-texniki tərəqqini ölçən göstəricilər, fond bazarının ayrı-ayrı göstəriciləri və s.) istifadə edilir. Odur ki, ölkənin iqtisadi inkişafının səmərəliliyini statistik təhlildə innovasiya aspektlərinə diqqət yetirilməsi zəruridir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan statistikasında qurulan Milli Hesablar Sisteminin göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas meylləri statistik tədqiq edilmiş, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan aşağıdakı nəticələr formalaşdırılmışdır.

1. Müasir milli hesablar sistemi makrosəviyyədə iqtisadi proseslərin kompleks təhlilinin və xarakteristikasının balans metodudur. O, müxtəlif təsərrüfatçılıq səviyyəsində uçot və statistikanın aparılmasının vahid metodoloji prinsiplərinə əsaslanır və makroiqtisadi informasiyanın müxtəlif bölmələrindən birgə istifadə edilməsinin və integrasiyasının konseptual əsasını təmin edir.

Ümumiəhatəlilik, qarşılıqlı uzlaşdırılmış və integrasiya edilmiş xarakterə malik bu sistem iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və iqtisadiyyatın sahəvi strukturundan asılı olmayaraq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasında və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

2. İqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən göstəricilər sistemi istehsalın bütün səviyyələrində fəaliyyət nəticələrinə öxünə daxil edir. Fəaliyyətin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı müəssisələr və digər təsərrüfat subyektləri, həmçinin sahələr və bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində həyata keçirilir. Bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edənlər makroiqtisadi göstəricilər adlandırılır. Onlar Milli Hesablar Sistemi əsasında müəyyən edilir və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərini - mal və xidmətlərin istehsalı, gəlirlərin yaradılması, bölgüsü və təkrar bölgüsü, onların son istifadəsini xarakterizə edir.

3. Makroiqtisadi proseslərin statistik informasiya bazası kimi MHS-nin məlumatlarının təhlilinin əsas istiqamətlərinə - iqtisadi artım tempinin müəyyən edilməsini, həmçinin onun xarakterini müəyyən edən amillərin (məhsuldarlıq, fond və enerji tutumluluq, innovasiya və s.) rolunun aşkar edilməsini, iqtisadiyyatın sahəvi strukturunun və onun zaman etibarilə dəyişməsinin, həmçinin onun amillərinin müəyyən edilməsini, son istehlak və yığım arasındakı nisbətin müəyyən edilməsini, həmçinin investisiyanın dinamikasına təsir edən amillərin statistik qiymətləndirilməsini, ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif makroiqtisadi dəyişənlərin təsirinin statistik

təhlil edilməsini, həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin və nəticələrinin statistik qiymətləndirilməsini və s. aid etmək olar.

4. Milli iqtisadiyyatın inkişafının ümummilii amillərinə əsaslanaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycanın özünəməxsus sənaye, nəqliyyat, turizm və s. sektoru formalaşmışdır. Bu isə ölkənin güclü iqtisadiyyatının yaradılmasına və insan kapitalının artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Uzunmüddətli perspektivə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərini və prioritetlərini müəyyən etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası təsdiq edilmiş və orada nəzərdə tutulan hədəflərə nail olunması məqsədilə iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif məsələlərini əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir) qəbul edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu məqsədlərlə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Bu sənədlərdə inkişafın prioritet istiqamətləri, dayanıqlı iqtisadi artımın mənbələri, innovasiyalı inkişafın resurs təminatı və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

5. İqtisadi artım sosial-iqtisadi inkişafın əsası kimi çıxış edir. Milli hesablar sistemində mühüm göstərici ümumi daxili məhsuldur. O, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsal edilmiş mal və göstərilmiş xidmətlərin bazar qiymətlərində illik dəyərini ifadə edir və onun vasitəsilə son istehlakı, yığılı və xalis ixrac kimi mühüm makroiqtisadi göstəricilər, həmçinin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və imkanları müəyyən edilir.

6. 2010-cı ildə ölkədə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi təxminən 59 mlrd. manat, 2014-cü ildə 83 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə 88 mlrd. manat olmuşdur. 2010-cı illə müqayisədə 2016-cı ildə bu göstərici 49,2%, 2014-cü illə müqayisədə isə 6% artmışdır. 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının həcmi mütləq ifadədə 8554,4 mln. manat, nisbi ifadədə isə 10,8% artmışdır. Təhlil edilən dövrdə istehsal prosesində tam istehlak

edilən yaxud transformasiya olunan mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirən aralıq istehlakın həcmi davamlı olaraq artmışdır. 2010-cu ildə aralıq istehlakın həcmi 18,2 mird. manat, 2015-ci ildə 29,5 mlrd. manat, 2016-cı ildə isə daha çox, yəni 31,7 mlrd. manat təşkil etmişdir.

7. Geniş analitik imkanlara malik milli hesabları sisteminin göstəriciləri əsasında ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin təhlili ötən dövr ərzində iqtisadi inkişafda dayanıqlı meyllərin formalaşdığını göstərir. Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən mühüm makroiqtisadi göstəricilərin, o cümlədən məhsul və xidmətlər ümumi buraxılışının, ümumi əlavə dəyərin, ümumi mənfəətin, ümumi milli gəlirin, sərəncamda qalan gəlirlərin və s. həcmının müsbət dinamikası orta və uzunmüddətli perspektivə hədəflənmiş sosial-iqtisadi prioritetlərin həll edilməsi üçün möhkəm iqtisadi və maliyyə bazasının, dayanıqlı iqtisadi artımın keyfiyyət amillərinin yaradıldığını, inkişaf potensialının artdığını subut edir.

8. Araşdırma göstərir ki, ölkənin makroiqtisadi inkişafının davamlılığının təmin edilməsinin möhkəm təməli formalaşmış və bu istiqamədə geniş imkanlar əldə edilmişdir. Həmin imkanlara əsasən investisiyanın həcmının artırılmasını, qeyri-neft sektorunun və iqtisadi inkişafda keyfiyyət amillərinin (innovasiya, yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsalın elmi-texnoloji səviyyəsi və s.) rolunun gücləndirilməsini, əməyin keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yaxşılaşdırılmasını, kiçik və orta biznesin inkişafını aid etmək olar. Fikrimizcə, qeyd edilən ehtiyatlardan istifadə edilməsi ölkə iqtisadiyyatının texnoloji, istehsal və innovasiya xarakterini gücləndirməklə ümumi daxili məhsulun dinamikasındakı davamlı artım meylini təmin etməyə imkan verə bilər.

9. Həm ümumilikdə, həm də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə tərtib edilən kapitalla bağlı əməliyyatlar hesabının göstəriciləri maliyyə axınlarının ölkənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini subut edir. Xalis kreditləşmənin miqyasının və xüsusi çəkisini azalması ölkə iqtisadiyyatına maliyyə vəsaitlərinin axınını gücləndirir. Bu da iqtisadi fəaliyyətin daha səmərəli və pers-

pektivli növlərinin investisiyalaşdırılması imkanlarını genişləndirməklə, beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətliyin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Müasir mərhələdə milli hesablar sisteminin maliyyə göstəricilərinin işlənilməsi baxımından ölkənin statistika təcrübəsində əsasən ilkin məlumatların əldə edilməsi ilə bağlı konkret xarakterli bir sıra problemlər vardır ki, bu da iqtisadi təhlildə (ayrı-ayrı sektorların maliyyə fəaliyyətinin həcmi, onların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi, maliyyə əməliyyatlarında ayrı-ayrı alt sektorların rolu, ayrı-ayrı sektorların qalan dünya ilə maliyyə əməliyyatlarının vəziyyəti və s. maliyyə göstəricilərindən tam istifadə etməyə imkan vermir.

10. Ölkənin iqtisadi inkişafının səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin statistik təhlili iqtisadi inkişafın müsbət meylini formalaşdıran əsas amillərin rolunun güclü olduğunu və potensial imkanlarının mövcudluğunu göstərir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının enerji resursları üzrə dünya bazarının konyukturasından asılılığını aradan qaldırmaq məqsədilə müxtəlif innovasiya layihələrinə, insan kapitalına investisiyanın yönəldilməsinə diqqətin artırılması vacibdir ki, bu da iqtisadi inkişafın səmərəliliyinə və rəqabətqabiliyyətliyin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Bununla yanaşı iqtisadi münasibətlərin qloballaşdığı şəraitdə rəqabətqabiliyyətlik Azərbaycanın iqtisadi siyasətin əsas vəzifələrindən biridir. Bu isə iqtisadi inkişafın səmərəliyində innovasiya amilli rəqabətqabiliyyətliyin rolunu artırır. Dünya təcrübəsində innovasiya fəaliyyətinin səviyyəsini xarakterizə etmək məqsədilə çoxlu sayda göstəricilərdən (insan kapitalının qiymətləndirilməsi, biliyi, elmi-texniki tərəqqini ölçən göstəricilər, fond bazarının ayrı-ayrı göstəriciləri və s.) istifadə edilir. Odur ki, ölkənin iqtisadi inkişafının səmərəliliyini statistik təhlildə innovasiya aspektlərinə diqqət yetirilməsi zəruridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il “29” dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
3. Azərbaycanın milli hesabları, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı ,2017, 154 c.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı ,2017, 812 c.
5. Azərbaycan rəqəmlərdə, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı ,2017, 266 c.
6. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı , 2017, 163c.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı ,2017, 230 c.
8. Azərbaycanda qiymətlər, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı ,2017, 72 c.
9. Əhmədov M.A. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılmasının prioritetləri, Beynəlxalq konfransın materialları, 15-16 may, 2009-cu il ADİU, 137 s.
10. Əlirzayev K. İ. Böhran şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, Beynəlxalq konfransın materialları, 15-16 may, 2009-cu il ADİU, 137 s.
11. Əliyev A. Şəkərəliyev A. Dadaşov İ. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri . (Monoqrafiya). Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2003.- 455 s.
12. Əliyev Ə.İ. Statistika, Dərs vəsaiti, ADİU, Bakı, 2013
13. İqtisadi vəziyyətin proqnozlaşdırılması, iqtisadi siyasətin işlənməsi və monitorinqi üçün statistikadan istifadə etməklə iqtisadi modellərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, ARDSK, Bakı, 2013, 212 c.
14. Mehdiyev X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil, "İdeal Print" nəşriyyatı, Bakı, 2015, 114 s

15.Milli hesablar və maliyyə statistikasını üzrə metodoloji izahat, ARDSK, Bakı, 2013, 406 c.

16.Regionların sosial-iqtisadi inkişafı, statistik məcmuə, ARDSK, Bakı, 2017, 594 c.

17.Yaqubov S.M.Əliyev Ə.İ.Statistika, dərslik, ADİU, Bakı, 2015

Акулич, В. А. Основные макроэкономические показатели и пропорции Лекции по курсу « Национальная экономика Беларуси» / В. А. Акулич// Белорусский экономический портал [Электронный ресурс] - Режим доступа:

19.Башкатов Б.И, Назарова О.В. Система национальных счетов: теоретические основы и задачи. /М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2015, 151 с.

20.Болтина Л.В. Методика оценки эффективности стратегии социально-экономического развития // Креативная экономика. – 2012. – Том 6. – № 1. – стр. 3-8

21.Гусаров В. М. Статистика: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014.

Деревяго, И. П. Основы устойчивого экономического роста / И. П. Деревяго. – Минск: Дикта, 2015.

23.Иванов Ю.Н., Казаринова С.Е., Карасева Л.А. Основы национального счетоводства: учебник. - М.: ИНФРА-М, 2005, - 480 с

Иванов Ю.Н. История возникновения и развития системы национальных счетов, вопросы статистики, 8/2012, стр.79-83

Использование макросчетов при анализе экономической политики, Департамент по экономическим и социальным вопросам Статистический отдел, Методологические исследования, Серия F, № 81, Руководство по национальным счетам ООН, Нью-Йорк, 2005

Качество роста / В. Томас [и др.]; пер. с англ. – М.: Весь мир, 2011.

27.Капица, С. П. Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. Н.

Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2011

28.Кандаурова, Г. А. Прогнозирование и планирование экономики: учебник/(и др.); под ред. Г. А. Кандауровой, В. И. Борисевича. - Мн.: Современная школа, 2005. - 476 с

29.Клименко Е. Н. Макроэкономика: учебное пособие для самостоятельного изучения дисциплины для иностранных студентов всех направлений подготовки / Е. Н. Клименко, О. Н. Крюкова, М. С. Бриль. – Х. : Изд. ХНЭУ им. С. Кузнеца, 2015. – 220 с.

30.Курс экономической теории: Микроэкономика, Макроэкономика, Основы национальной экономики: учеб. пособие / под ред. А.В. Сидоровича; МГУ им. М.В. Ломоносова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство «Дело и Сервис», 2011. с.235

Козик, Л. П. Экономическое развитие стран СНГ / Л. П. Козик. – Минск: ФУАинформ, 2014

32.Лемешевский, И. М. Национальная экономика Беларуси:/ И. М. Лемешевский, И. П. Деревяго. - Минск : БГТУ, 2012. – 188 с

33.Макконнел К. Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнел, С. Л. Брю. - 16-е изд. - М. : Инфра-М, 2007. - 960 с.

34.Мэнкью Н. Г. Принципы макроэкономики : пособие для вузов / Н. Г. Мэнкью. – 4-е изд. – СПб.: Изд. "Питер" , 2010. - 576 с.

Мороз А. И. Экономическая эффективность использования социально-экономического потенциала региона: теория, методология и практика: моногр. ГрГУ, 2012. - 443с

36.Петрова Е.А. Теоретико - методические подходы к анализу социально-экономического развития региона и межрегиональные сопоставления: российский и зарубежный опыт [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

37.Пильник Н. П., Шайхутдинова М. Ф. Моделирование состояния платежного баланса России, Финансовый журнал, №5, 2017, стр.84-101

38.Плотницкий М.И. Курс экономической теории. - Мн.: Мисанта, 2014.

39.Сафронова В. П. Показатели системы национальных счетов в отечественной статистике: Учеб. пособие для вузов / ВЗФЭИ. – М.: Финстатинформ,

40.Смирнов В. В. Методика оценки эффективности социально-экономического развития региона, Общественные науки. Экономика, №2, 2015, стр.

41.Сорокина Н.Ю. Методические аспекты оценки и прогнозирования устойчивости регионального социально-экономического развития [Электрон-
н

ы 42.Трибуналова, И. А. Статистика платежного баланса: практическое
руководство / И. А. Трибуналова ; М-во образования Республики Беларусь,
Гомельский гос. ун-т им. Скорины : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. - 38 с.

43.Тарасевич Л.С., Гребенников П.И., Леусский А.И. Макроэкономика:
ручник. - 6-е изд., испр. и доп. - М.: Высшее образование, 2009.

44.Фадина Т. В. Национальная экономика Белоруссии: учебно-методический комплекс / Под науч. ред. Б. В. Сорвирова. - М.: Интеграция, 2013. - 185с

у 45.Шамардина О.В., Глушко В.О. Статистический анализ социально-
экономического развития России, //Креативная экономика. - 2018.- Том 2.- № 1.
с.с. 12-16.

- 46. Шевчук В.А. Макроэкономика: конспект лекций. - М.: Высшее образование, 2013.

47. Kumhof M., Li S., Yan I. Balance of Payments Crises under inflation Targeting. Journal of International Economics, 2007, vol. 72, no. 1, pp. 242-264.

48.<http://www.president.az/>

49.<https://www.stat.gov.az/>

50.<http://www.worldbank.org/>

д

о

с

т

у